

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१.१ विषयपरिचय

नवीन विचार र प्रवृत्तिलाई अँगाल्ने शङ्कर कोइराला (१९८७- २०५४) आधुनिक नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक रूपमा उत्कृष्ट औपन्यासिक कृतिहरू प्रदान गर्ने उपन्यासकार हुन् । उनका हालसम्म बयालीसवटा उपन्यास प्रकाशित भएका छन् ।

ती उपन्यासहरू मध्ये **दोसाँध** उपन्यासलाई सामाजिक पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको मनोवैज्ञानिक उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । वि.सं. २०२७ साल वैशाख १ गते भानु प्रकाशन डिल्लीबजारबाट प्रकाशित यस उपन्यासमा काठमाडौंको बढ्दो सहरीकरण, मध्यमवर्गीय समाज, युवायुवतीहरूको प्रेम, रोमान्स र तडकभडकको चित्रण पाइनाका साथै विशेषतः काठमाडौंका पढेलेखेका शिक्षित युवायुवतीहरूले पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप अँगालेको यौनस्वतन्त्रता, त्यसले नेपाली समाजमा ल्याएको पारिपारिक द्वन्द्व र युवायुवतीहरूको अन्योलपूर्ण दाम्पत्य सम्बन्धको चित्रण गरिएको छ र सोही क्रममा युवायुवतीहरूको आन्तरिक मनस्थितिलाई पनि सशक्त रूपमा देखाइएको छ । त्यस बाहेक उपन्यासमा पञ्चायतकालीन परिवेश तथा ग्रामीण शैक्षिक विस्तारको चित्रण भिनो रूपमा गरिएको छ । विषयवस्तु अनुरूप औपन्यासिक शिल्पको संयोजन, यौनजन्य क्रियाकलाप र सोही अनुसारको पात्रविन्यास आदिका दृष्टिले **दोसाँध** उपन्यास एउटा सफल उपन्यासको रूपमा रहेको देखिन्छ । पात्र अनुरूपको भाषा प्रयोग गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा पाठकवर्गलाई विचार गरेर मौलिक र आगन्तुक सबै प्रकारका सामाजिक विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएको यस उपन्यासमा पात्रको मानसिकताको समेत चित्रण गरिएकाले **दोसाँध** उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी तथा मनोवैज्ञानिक उपन्यास अन्तर्गत पर्दछ । शोधपत्रमा यसै उपन्यासलाई केन्द्र बनाएर उपन्यासको विधातात्विक सिद्धान्तका चर्चा गर्दै **दोसाँध** उपन्यासको विधातात्विक अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

शङ्कर कोइरालाका हालसम्म बयालीसवटा कृति प्रकाशित भएका छन् । ती उपन्यासहरू मध्ये दोसाँध उपन्यास चर्चाका दृष्टिले अगाडि नै रहेको तर त्यसको ठोस रूपमा सविस्तार अध्ययन र अनुसन्धान हुन सकेको देखिँदैन । तसर्थ यस कृतिको ठोस अध्ययन गर्नका लागि निम्न समस्यालाई शोध समस्याको रूपमा अगाडि सारिएको छ :

- (क) उपन्यासको विधातात्विक सिद्धान्त के हो ?
- (ख) औपन्यासिक तत्वका आधारमा दोसाँध उपन्यास कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य समस्या कथनमा उठेका समस्याहरूको समाधानार्थ दोसाँध उपन्यासको ठोस, विस्तृत एवम् व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गर्नका लागि निम्नानुसार उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) उपन्यासको विधातात्विक सिद्धान्त केलाउनु र
- (ख) औपन्यासिक तत्वहरूको आधारमा दोसाँध उपन्यासको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

शङ्कर कोइरालाको दोसाँध उपन्यासका बारेमा विस्तृत रूपमा टीका टिप्पणी नभए पनि केही समालोचक, समीक्षक, टिप्पणीकार र शोधकर्ताहरूले उनका आञ्चलिक तथा सामाजिक उपन्यास र उनको उपन्यासकारिताको बारेमा कलम चलाएका छन् । विभिन्न विद्वान तथा समालोचकहरूले उपन्यासका कुनै एक पक्षलाई लिएर अध्ययन गरेको पाइन्छ । जुन कोणबाट विश्लेषण गरिएको भए पनि यो खोज अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त भएसम्मका त्यस्ता पूर्वकार्यहरूलाई यस शोधपत्रमा राखिएको छ ।

- (क) रामप्रसाद दाहालले शङ्कर कोइराला कृति अनुशीलन (२०५८) को “दोसाँध उपन्यासलाई खोतल्दा” शीर्षकको लेखमा “शङ्कर कोइरालाको दोसाँध उपन्यासले काठमाडौंको मध्यमवर्गीय समाजमा पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप भित्रिएको यौन

स्वतन्त्रता, त्यसले पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा ल्याएको पारिवारिक द्वन्द्व र युवायुवतीहरूको अन्योलपूर्ण दाम्पत्य सम्बन्धको चित्रण गरेको छ” भन्दै यस उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी कोणबाट हेरेका छन् । साथै “करुणस्पर्शी घटना, सरल र हृदयद्रावक भाषा, नारी मनस्थिति, भावुकता र विद्रोहात्मक स्वरको समष्टि दोसाँध उपन्यास हो” भनी मनोवैज्ञानिक तथा नारीवादी कोणबाट समेत चित्रण गरेका छन् ।

- (ख) केशरबहादुर खवासले ‘शङ्कर कोइरालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्रमा कोइरालाका तीसवटा उपन्यासको सामान्य विश्लेषण गर्दै दोसाँध उपन्यासको पनि चर्चा गरेका छन् । उनले दोसाँध उपन्यासमा काठमाडौं बढ्दो सहरीकरण, मध्यमवर्गीय समाज, युवायुवतीहरूको प्रेम, रोमान्स, यौनजन्य भावनाको विकृत रूप र त्यसबाट उत्पन्न सामाजिक समस्या, गरिबी जस्ता विषयवस्तुको चित्रण पाइन्छ भनी दोसाँध उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा मात्र लिएका छन् । उनले यस उपन्यासलाई मनोवैज्ञानिक कोणबाट हेर्ने चेष्टा भने गरेका छैनन् ।
- (ग) राधाकृष्ण भट्टराईले “खैरिनीघाट उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन” (२०६९) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्रमा शङ्कर कोइरालाका उपन्यासहरूको चर्चा गर्ने क्रममा दोसाँध उपन्यासलाई सामाजिक धरातलमा उभिएको यथार्थवादी उपन्यास हो भनेका छन् ।
- (घ) तारानाथ शर्माले नेपाली साहित्यको इतिहास (२०३९) मा कोइरालाका उपन्यासहरूको चर्चा गर्दै उपन्यास लेखेर कहिल्यै नथाक्ने शङ्कर कोइराला आफ्नो विषय, आँफू हुर्केको गाउँघर र ग्रामीण जीवनको माया प्रस्तुत गर्ने उपन्यासकार हुन् भन्ने टिप्पणीद्वारा कोइरालालाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनाएका छन् । उनको यस भनाइले दोसाँध उपन्यासको ग्रामीण परिवेश दोलखा र मन्थलीतर्फ पनि सङ्केत गर्दछ ।
- (ङ) तुलसी भट्टराईले नेपाली वाणी साप्ताहिक (२०५४) को “उपन्यासकार शङ्कर कोइराला : एक शब्दचित्र” शीर्षकको लेखमा शङ्कर कोइराला नेपाली जनजीवनका

प्रत्येक क्षेत्रमा भिन्नभिन्नैसम्म पसेर लेख्न सक्ने व्यक्तित्व हुन् । महानगरको सहरिया परिवेशमा जन्मेर पनि ग्रामीण परिवेश समात्न सक्ने उनका औपन्यासिक कृतिले गाउँले गरिबी, अभाव, रोग, भोक, पीडादेखि सहरका विकृति तथा विसंगति प्रेम, वेदना, करुणा जस्ता मानवीय पक्षलाई केलाउने उपन्यासकार हुन् भनेका छन् । उनले कोइरालालाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनाएका छन् । उनको यस अभिव्यक्तिले सामाजिक यथार्थवादी तथा मनोवैज्ञानिक उपन्यास दोसाँधतर्फ पनि इङ्गित गरेको पाइन्छ ।

- (च) बालकृष्ण पौडेलले 'शङ्कर कोइराला कृति अनुशीलन (२०५८) को "भुस्याहा: एउटा अभावग्रस्त जीवनको प्रस्तुति" शीर्षकको लेखमा कोइरालाका उपन्यासको चर्चा गर्दा दोसाँध उपन्यासलाई पनि समेटेका छन् । उनले सम्पूर्ण कृतिहरूको समग्र विशेषतालाई नियाल्दै कोइरालाले खासगरी संक्षिप्त कथावस्तुको प्रयोग गरी सामाजिक जनजीवनका असन्तुष्टि, ग्रामीण जीवनका असङ्गति, मानवीय मनोभावना, सहरिया जीवनका पीडा एवम् बाध्यता, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक क्षेत्रका असन्तोष, यौन र रतिरागका विविध पक्षलाई स्वच्छन्द रूपले प्रस्तुत गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनको यस अभिव्यक्तिले सामाजिक यथार्थवादी तथा मनोवैज्ञानिक उपन्यास दोसाँधलाई सङ्केत गर्दछ ।
- (छ) खगेन्द्र लुइटेलले नेपाली उपन्यासको इतिहास (२०६९) मा शङ्कर कोइरालाका बयालीसवटा उपन्यासको नाम उल्लेख गर्दा दोसाँध उपन्यासलाई पनि समेटेका छन् । उनले त्यस पुस्तकमा खैरिनीघाट उपन्यासको सामान्य विश्लेषण गर्दै अन्य उपन्यासका प्रवृत्तिहरूलाई समग्रतामा टिप्पणी गरेर शङ्कर कोइरालाका उपन्यासमा विषयवस्तुगत विविधता पाइन्छ, यिनले सामाजिक, राजनैतिक, प्रेमप्रणय र यौन आदि विविध विषयवस्तुलाई औपन्यासिक संरचना प्रदान गरेका छन् भनी स्पष्ट पारेका छन् । उनको यस भनाइले सामाजिक यथार्थवादी तथा प्रणयमूलक उपन्यास दोसाँधलाई पनि समेटेको पाइन्छ ।
- (ज) कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (२०६६) मा शङ्कर कोइरालालाई आञ्चलिक तथा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा परिचित गराउँदै खैरिनीघाट उपन्यासको सामान्य चर्चा गरेका छन् । उनले त्यहाँ

दोसाँध उपन्यासलाई प्रमुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको कोटीमा राखेका छन् तर त्यसको गहन विश्लेषण भने गरेका छैनन् ।

(भ) इन्द्रबहादुर राईले नेपाली उपन्यासका आधारहरू (२०५८) मा कोइरालाका औपन्यासिक प्रवृत्ति केलाई शङ्कर कोइरालाका प्रायः सबै उपन्यासमा आञ्चलिकता हुन्छ, यथार्थकै निम्ति पनि यसले प्रश्रय पाएको हुन्छ भेनका छन् । उनको यस भनाइले दोसाँध उपन्यासमा उपस्थित दोलखा र मन्थलीको स्थानीय परिवेशलाई समेट्छ ।

यसरी पूर्वअध्येता, विश्लेषक र टिप्पणीकारहरूले शङ्कर कोइरालाको उपन्यास दोसाँध का विषयमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट चर्चा गरेका छन् । यस उपन्यासको चर्चाका सन्दर्भमा जुनसुकै पक्षबाट उल्लेख गरे पनि त्यो एकपक्षको संक्षिप्त चर्चा मात्र पाइन्छ । हालसम्म यस कृतिको एकत्रित रूपमा समग्र पक्षबाट अध्ययन र विश्लेषण भएको छैन । माथि उल्लेख गरिएका अध्येताहरूले विषयवस्तुका आधारमा मात्रै अध्ययन उल्लेख गरेको देखिन्छ । पूर्ण रूपमा विश्लेषण नभएको भए पनि यी अध्येताहरूले गरेका अध्ययन र विश्लेषणलाई केही सहयोगी सामग्रीक रूपमा स्वीकार गरी शोधकार्यमा दोसाँध उपन्यासको सबै पक्षबाट विश्लेषण गर्ने कोसिस गरिएको छ । तसर्थ उपन्यासका तत्वका आधारमा उपर्युक्त सबै पक्षको सेरोफेरोको विश्लेषणतर्फ प्रस्तुत शोधकार्य उन्मुख रहेको छ ।

१.५ शोधपत्रको औचित्य

दोसाँध उपन्यास नेपाली साहित्यको कम चर्चित उपन्यास हो । पनि यसका बारेमा अहिलेसम्म संक्षिप्त चर्चा मात्र गरिएको छ । विशेष अध्ययन भएको देखिँदैन । अतः यस शोधपत्रमा प्रस्तुत कृतिको यथासम्भव सर्वपक्षीय अध्ययन गर्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ । साथै यस उपन्यासका बारेमा थप मार्गनिर्देश गर्नका लागि पर्याप्त मात्रामा प्रस्तुत शोधकार्यले सहयोग गर्नेछ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

१.६ शोधविधि

१.६.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रको तयारी क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई नै सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । शङ्कर कोइरालाको बारेमा गरिएका समीक्षात्मक टिप्पणीहरूका साथै दोसाँध उपन्यासको बारेमा यसभन्दा पूर्वका शोधकर्ताहरूले गरेको शोधकार्यलाई पनि सामग्री सङ्कलनको स्रोत बनाइएको छ । कोइरालाका बारेमा विभिन्न पत्र पत्रिकामा लेखिएका लेख र उपन्यास सिद्धान्तलाई पनि सामग्रीको स्रोत बनाइएको छ ।

१.६.२ अध्ययन तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा सामग्रीहरूलाई वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासको अध्ययनको सन्दर्भमा उपन्यासको सैद्धान्तिक अवधारणा र औपन्यासिक तत्वलाई आधार बनाइएको छ ।

१.७ शोधको सीमाङ्कन

उपन्यासकार शङ्कर कोइरालाले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुर्याएका छन् । उनको लेखनको प्रमुख विधा उपन्यास रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा उपन्यासको विधातात्विक सिद्धान्तको चर्चा गर्दै दोसाँध उपन्यासको औपन्यासिक तत्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचनालाई सन्तुलित, व्यवस्थित ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा निम्नानुसार चार परिच्छेदमा संयोजन गरेर प्रस्तुत गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : उपन्यासको विधातात्विक सिद्धान्त

तेस्रो परिच्छेद : विधातात्विक आधारमा दोसाँध उपन्यासको विश्लेषण

चौथो परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

उपन्यासको विधातात्विक सिद्धान्त

२.१ उपन्यासका तत्वहरू

कुनै पनि साहित्यिक विधाको कृतिको निर्माण हुनको लागि निश्चित अवयवको मेल हुनुपर्दछ । हरेक कृतिलाई सिङ्गो रूपमा आकृति दिने काम त्यसमा अन्तर्निहित अङ्गले गरेको हुन्छ । प्रत्येक कृति स्वयम्मा एउटा संरचना हो र यसको निर्माण विभिन्न अवयवहरूको मेलबाट हुन्छ । उपन्यास पनि एउटा विशिष्ट संरचना भएकोले यसलाई निर्माण गर्ने आफ्नै विभिन्न अवयव छन् । उपन्यासको निर्माण गर्ने विभिन्न अवयवलाई नै उपन्यासको तत्व भनिन्छ । उपन्यास निर्माण हुन केही तत्वहरू अनिवार्य देखिन्छन् तर ती तत्वहरू यति नै हुन् भनेर किटान गर्नमा विभिन्न विद्वानहरूको मत एक हुन सकेको छैन । यसरी मत एक हुन नसके पनि अधिकांश विद्वानहरूले कथानक, चरित्रचित्रण, परिवेश, दृष्टिविन्दु, उद्देश्य, भाषालाई प्रमुख तत्व मान्दै आएको पाइन्छ । यी तत्वहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

२.१.१ कथानक

कथानक भनेको आख्यानत्मक कृतिमा पाठकलाई ध्यानाकर्षण गर्न तथा रुचि जन्माउन चयन गरिएको घटनावलीहरूको अन्तःसम्बन्ध हो । यसले उपन्यासको घटना, स्थिति, अवस्था वा प्रसङ्गहरूको योजनालाई बुझाउँछ (लुइटेल्, २०६९:४०) । पात्रहरूको गतिविधि र क्रियाकलापबाट उत्पन्न हुने विविध घटनाहरूको सङ्गठित रूपमा नै कथावस्तुको संरचना तयार हुन्छ । विभिन्न गतिविधि र क्रियाकलापहरूमा अस्तव्यस्तरूपमा छरिएका घटनाहरूलाई कथावस्तुले पारस्परिक सम्बद्धता र सार्थकता दिन्छ । कार्य र कारणका शृङ्खलामा कथावस्तुका घटनाहरू बाँधिएका हुन्छन् । कथावस्तुमा कारण, कार्य र प्रतक्ष्य वा अप्रत्यक्षरूपमा परिणाम अभिव्यक्त भई घटनाहरूले गति र सङ्गति प्राप्त गर्दछन् । कथावस्तुमा विभिन्न घटना र क्रियाकलापहरूको शृङ्खलात्मक, कलात्मक र प्रभावात्मक गठन र गुम्फन हुन्छ ।

कथानक निर्माणको लागि घटनावलीहरूको आवश्यकता पर्दछ । घटनाहरू प्राप्त गर्ने कथानकका स्रोत हुन् । ती स्रोतहरू इतिहास, पुराण, मनोभावना आदि हुन सक्छन् । यसरी

स्रोतगत विविधताका आधारमा कथानक पनि अनेक प्रकारका छन् । कथानक पूर्ण हुनको लागि यसका आवश्यक भाग र तिनका विकासात्मक अवस्थाहरूको संयोजन हुनुपर्दछ । यसरी निर्माण भएको कथानकको आंगिक विकास आदि, मध्य र अन्त्यको समुचित विन्यासमा भएको हुन्छ । जसलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

आदिभाग

कथानकको प्रारम्भिक वा सुरुको अंशलाई आदि भाग भनिन्छ । यस भागको विकास चिनारी र संघर्षविकास गरी दुई अवस्थाबाट भएको हुन्छ ।

चिनारी : उपन्यासको प्रमुख पात्र, स्थान, घटना, तथा समयको परिचय गराएर सम्भावित समस्या र परिस्थितिको सङ्केत गरिएको भाग चिनारी भाग हो ।

संघर्षविकास : चिनारी पछि उपन्यासमा आकस्मिक घटना वा परिस्थितिको कारण नयाँ समस्या पैदा भएर सहयोगी परिस्थिति आदिको बिचमा हुने संघर्षको थालनीलाई संघर्षविकास भनिन्छ ।

मध्यभाग

आदि भागभन्दा पछि र अन्त्य भागभन्दा अघिको भागलाई मध्यभाग भनिन्छ । यस भागको विकास अनेक सङ्कटावस्थाहरू पार गर्दै चरमसम्म पुग्छ । पहिलो सङ्कटावस्था सकिने बित्तिकै अनेक सङ्कटावस्थाहरू पैदा हुँदै जान्छन् । यस क्रममा अनेक समस्या आउनको साथै चारित्रिक परिवर्तन पनि देखा पर्दै जान्छ, र सङ्कटावस्थासँगै कथानक पनि विकसित हुँदै जान्छ ।

अन्त्यभाग

कथानकको अन्तिम सङ्कटावस्था वा चरम व्यवस्थापछिको बाँकी अंशलाई अन्त्य अवस्था भनिन्छ । यो कथानकको समापन भाग हो । यसको विकास दुई अवस्थामा हुन्छ । संघर्षहास र उपसंहार ।

संघर्षद्वास : उपन्यासमा छिन्नभिन्न भएर विस्तारित प्रसङ्गहरू एकत्रित हुने तथा द्वन्द्व शिथिल हुने अवस्थालाई संघर्षद्वास भनिन्छ । संघर्ष समाप्त हुने यस अवस्थापछि उपन्यासको कथानक समापनतिर जान्छ ।

उपसंहार : विस्तारित समस्याको पुरै समाधान भएर परिणाम वा फलप्राप्तिको स्थितिलाई उपसंहार भनिन्छ । उपसंहारमा समग्र उपन्यासकै निष्कर्ष प्रस्तुत गरिन्छ (लुइटेल्, २०६६:४२) ।

यसरी रहने आदि देखि अन्त्यसम्मका घटनावलीहरूको संयोजनको अवस्थालाई कथानक ढाँचा पनि भनिन्छ । कथानक ढाँचा रैखिक र वृत्ताकारीय गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । रैखिक ढाँचामा कथानक क्रमबद्ध रूपमा सिधा रेखामा अगाडि बढ्दै वर्तमानबाट भविष्यतिर यात्रा गर्दछ भने वृत्ताकारीय ढाँचामा कथानकका अङ्गहरू सरल रेखामा अगाडि नबढेर पूर्वदीप्तिका माध्यमबाट क्रमबद्धतामा विचलन हुने गर्दछ(बराल र एटम, २०६६:२५) । यसरी कथानकले उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्वको काम गर्दछ ।

वर्तमान समयमा उपन्यास रचना गर्दा उपन्यासकारहरूले शृंखलात्मक कथावस्तु नलिएर विशृङ्खलित वा अन्तिम फलप्राप्ति प्राप्त नभई टुङ्गिने खालको कथावस्तु लिएको पनि पाइन्छ । समग्रमा उपन्यासको कथावस्तुलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट निम्नानुसार विभाजन गरिएको पाइन्छ :

२.१.१.१ गठनका दृष्टिले कथानकको वर्गीकरण

गठनका दृष्टिले कथानकलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ –

क) विन्यस्त कथानक

कार्य र कारणको शृंखलामा आवद्ध कथावस्तु नै विन्यस्त कथानक हो । अनिवार्य र अविभाज्य रूपमा रहेका घटनाहरूको सुनियोजित रूपलाई विन्यस्त कथानकको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी उपन्यासमा समावेश गरिएका सम्पूर्ण घटना, प्रसङ्ग र क्रियाकलापहरू मूल कथा र कथ्यसँग सार्थकरूपमा आवद्ध भएमा त्यो विन्यास कथावस्तु बन्दछ । मूल कथावस्तुलाई सहयोग गर्न नै यस्ता घटना र प्रसङ्गहरू उपन्यासमा आएको हुन्छ ।

ख) शिथिल कथानक

उपन्यासमा प्रयुक्त अत्याधिक घटना, पात्र र प्रसङ्ग एक-अर्कोसँग असम्बन्धित भएमा त्यो शिथिल कथावस्तु बन्दछ । उपन्यासमा प्रयुक्त विभिन्न पात्र, घटना, सन्दर्भ वा क्रियाकलापहरू मूल कथासँग असम्बन्धित र मूल कथाको लागि अनुपयुक्त अनावश्यक भई तथा उपन्यासको गठन वा संरचनाको सुदृढीकरणको लागि खासै सहयोगी नबनेमा त्यस्तो कथानकलाई शिथिल मानिन्छ ।

२.१.१.२ कथातत्वका दृष्टिले कथानकको वर्गीकरण

कथातत्वका दृष्टिले कथानकलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ :

क) प्रधान कथावस्तु

उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म प्रवाहित भइरहने मूल कथा प्रधान कथावस्तु हो । यही मूल कथा नै उपन्यासको आधारभूत कथावस्तु हो । यसको वरिपरि अन्य कथावस्तुहरू पनि रहन्छन् । प्रधान कथावस्तुमा केन्द्रित रहेर अन्य कथावस्तुहरू आएका हुन्छन् । उपन्यासले देखाउन खोजेको उद्देश्य वा मुख्य विषयवस्तु यही प्रधान कथावस्तुमा निर्भर रहेको हुन्छ ।

ख) उप-कथावस्तु

उपन्यासको बीच-बीचमा आउने र मूल कथावस्तुसँग सम्बन्धित रहने छोटो-छोटो कथाहरूलाई उप-कथावस्तु भनिन्छ । उपन्यासमा आएका यस्ता उपकथावस्तुले एकातिर मूल कथावस्तुलाई गतिशील बनाउँछन् भने अर्कातिर उपन्यासका मूल पात्रको चरित्रमा प्रकाश पार्न मद्दत पुऱ्याउँछन् । त्यसैले उपन्यासमा आएका उप-कथावस्तु उपन्यासको मूल कथावस्तु र मूल चरित्रका सहायक र साधकको रूपमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् ।

२.१.१.३ प्रस्तुतिका दृष्टिले उपन्यासको वर्गीकरण

प्रस्तुतिका दृष्टिले उपन्यासको कथावस्तुलाई निम्न चार भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

क) कथात्मक प्रस्तुतियुक्त कथावस्तु

उपन्यासकारले कथावाचकको रूपमा तटस्थ रही उपन्यासका सम्पूर्ण घटना र कथाको वर्णन गरेमा त्यस्तो कथावस्तु कथात्मक कथावस्तु हुन्छ । यसमा उपन्यासकारले सरसर्ती कथाको वर्णन गर्ने भएकोले यस्ता कथावस्तुलाई वर्णनात्मक कथावस्तु पनि भन्न सकिन्छ । यसमा उपन्यासकारले आफू तटस्थ रहेर कथावस्तुको वर्णन र विश्लेषण गरिरहेको हुन्छ ।

ख) आत्मकथात्मक प्रस्तुतियुक्त कथावस्तु

आत्मकथात्मक कथावस्तुको प्रस्तुतिमा उपन्यासका प्रमुख पात्रले आफ्नो जीवकालमा घटेका घटनालाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढङ्गले अभिव्यक्ति दिइरहेका हुन्छन् । ती प्रमुख पात्रको वर्णनमा उपन्यासमा घटित सम्पूर्ण घटना, पात्र र कथावस्तु केन्द्रित रहेका हुन्छन् । उपन्यासका पात्र आफै वर्णनकर्ता पनि भएकोले यसमा अन्य प्रस्तुतिमा भन्दा बढी स्वाभाविकता, विश्वसनीयता र मनोविश्लेषणको प्रयोग गर्ने आवश्यक परिस्थिति र परिवेशको सृजना हुन्छ ।

ग) पात्रात्मक प्रस्तुतियुक्त कथावस्तु

विभिन्न पात्र तथा कागजातहरूलाई परिच्छेदको रूपमा प्रयोग गरी उपन्यासका विभिन्न पात्रहरूले एक- अर्कालाई प्रेषण गरेका पात्रहरूको माध्यमबाट कथानकको निर्माण गर्ने प्रक्रिया यस अन्तर्गत अपनाइन्छ । यसमा उपन्यासको एक पात्रले अर्को पात्रलाई पठाएका पत्रहरू परिच्छेदको रूपमा समावेश गरिएको हुन्छ ।

घ) दैनन्दिनी प्रस्तुतियुक्त कथावस्तु

दैनन्दिनी प्रस्तुतिमा उपन्यासको कथावस्तु संरचना हुँदा पात्रहरूको जीवनमा घटेका घटनाहरूलाई दैनिकीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । अन्य प्रस्तुतिहरूमा भन्दा यसमा उपन्यासका चरित्रहरू कम हुन्छन् । पात्रहरूको जीवनका महत्वपूर्ण दिनहरूलाई दैनिकीको रूपमा प्रयोग गरेर उपन्यासको रचना गर्ने यो विधि बढी कठिन देखा पर्छ ।

यी बाहेक उपन्यासको कथावस्तुलाई घटनाप्रधान, चरित्रप्रधान, वातावरणप्रधान, त्यस्तै विषयका आधारमा साहसिक, रोमाञ्चकारी, ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, प्रेमविषयक आदि विभिन्न तरिकाले पनि विभाजन गर्न सकिन्छ ।

गति र लय

कुनै पनि कृतिको घटनाक्रम अगाडि बढ्दै जान्ने स्थितिलाई गति भनिन्छ । जुनसुकै उपन्यासमा पनि गतिको स्थिति फरक हुन सक्छ । उपन्यासमा कथा, उपकथा, चरित्र तथा मिथक जस्ता तत्वहरूको विश्लेषण गरेर गतिको अवस्था पहिल्याउन सकिन्छ । क्रिया र द्वन्द्वले गतिको सिर्जना गर्छ । क्रियाको हिडाइ उपन्यासमा दृश्यात्मक पद्धति र सङ्क्षेप पद्धति गरी दुई प्रकारले निर्धारण गरिन्छ । (बराल र एटम, २०६६: ४२) उपन्यासमा पात्रपात्राको संवाद गराएर परिवेश र घटनाको व्यापक चित्रण गर्ने पद्धतिलाई दृश्यात्मक पद्धति भनिन्छ । यस्तो पद्धतिको प्रयोग गरिएको सन्दर्भमा पाठक औपन्यासिक घटना भित्र विलीन हुन पुग्दछ अथवा औपन्यासिक घटनाहरूसँग आँफूलाई एकाकार गर्ने मौका पाएको हुन्छ । यस्ता किसिमको प्रयोगमा उपन्यासको गति मन्द हुन जान्छ । उपन्यासमा गौण पात्र र घटनाको चित्रणमा सङ्क्षेप पद्धति अपनाईन्छ । यस्ता कम महत्वपूर्ण घटनाहरूलाई दृश्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दा पाठकलाई पत्यार लाग्ने भएकोले यस्तो पद्धति अपनाईएको हो । यस पद्धतिमा उपन्यासको गति तीव्र हुन्छ । त्यस्तै उपन्यासमा लामा वाक्यको प्रयोग र संवादको प्रस्तुतिले गतिमा मन्दता ल्याउँछ भने छोटो वाक्य र काव्यात्मक प्रस्तुतिले गतिमा तीव्रता ल्याउँछ ।

उपन्यासमा गतिकै उतारचढावबाट तरङ्ग र तरङ्गबाट लयको सिर्जना हुन्छ (बराल र एटम २०६६:४२) पुनरावृत्तिबाट लयको सिर्जना हुन्छ । उपन्यासमा ध्वनिको पुनरावृत्ति, द्वन्द्व र क्रियाको पुनरावृत्तिबाट लय उत्पन्न हुन्छ, विचलनयुक्त भाषा, काव्यात्मक भाषा, अलङ्कार, विम्ब आदिको प्रयोगले लय पैदा गर्छ । उपन्यासमा गतिकै कारण लयको सिर्जना हुने भएकोले यी दुईमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । त्यसैले गति र लय उपन्यासका अन्य उपकरणहरूको व्यवस्थित सङ्गतिपूर्ण र कलात्मक अन्विन्तगत शिल्पकारिता हो । अतः गति र लयले उपन्यास रोचक बन्दछ र पढ्दा पाठकलाई तीव्र आनन्दानुभूति दिलाउँछ ।

२.१.२ चरित्र

उपन्यास भित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानवीय वा मानवेत्तर प्राणीलाई चरित्र भनिन्छ । कृतिमा प्रत्येक चरित्रको रूप र बिम्ब फरक किसिमले गरिने हुन्छ । सामान्यतया: पात्रले फरक विचारलाई सम्प्रेषण गर्ने एक वर्गको कार्य गर्दछ (बराल र एटम, २०६६:२६) । उपन्यासमा सहभागीको वैयक्तिक गुण र कार्यव्यापार तिनले घटनावलीमा गर्ने कार्यका आधारमा निर्धारित हुन्छ । पात्र कथानकमा आबद्ध हुन्छन् र तिनैले कथानकलाई गतिशील तुल्याउँछन् । कृतिमा पात्रको सहभागिता वक्ता, स्रोता, सम्बोधक-सम्बोधित, प्रापक-प्रेषक आदि हुन्छ । परिस्थिति अनुसार यिनको भूमिकामा परिवर्तन आउन सक्छ (लुइटेल्, २०६९:४५) । उपन्यासमा पात्रको सर्वाधिक महत्व रहने हुँदा यिनको संलग्नताको प्रकार पनि धेरै हुन्छ । उपन्यासमा संलग्न पात्रहरू विभिन्न आधारमा विभाजन गरिन्छ । ती यस प्रकार छन् :

क) लिङ्गका आधारमा पात्रको विभाजन

लिङ्ग व्यक्ति वा पात्रको शारीरिक जात छुट्याउने आधार हो । यस आधारबाट हेर्दा पात्रहरू पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई वर्गका हुन्छन् । आख्यानात्मक कृतिमा प्रयुक्त पात्रहरूको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गी नामाकरणका आधारमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

ख) भूमिकाका आधारमा पात्रहरूको विभाजन

आख्यानात्मक कृतिमा सबै पात्रले उत्तिकै महत्वपूर्ण कार्य गर्दैनन् । कार्यमूल्यको घटीबढीका आधारमा पात्रहरू प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन वर्गका हुन्छन् ।

प्रमुख पात्र

उपन्यासमा प्रयुक्त मूल-कथासँग सम्बन्धित मूल पात्रहरूलाई प्रमुख पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । यस अन्तर्गत उपन्यासका नायक-नायिका, प्रतिनायक-प्रतिनायिका तथा मूल कथामा केन्द्रीय भूमिका भएका अन्य पात्रहरूलाई लिन सकिन्छ । उपन्यासमा बढी महत्वको कार्य गर्ने र सबैभन्दा बढी आउने पात्रलाई प्रमुख पात्र भनिन्छ ।

सहायक पात्र

उपन्यासमा प्रमुख पात्रहरूबाहेक अन्य पात्रहरू जसले प्रमुख पात्रलाई सहयोग गर्ने गर्दछन् ती पात्रहरू सहायक पात्र हुन् । मूल कथानकलाई गति प्रदान गर्न आएको सहायक कथा साथै छोटो-छोटो प्रसङ्गमा यस्ता सहायक पात्रहरू आउछन् ।

गौण पात्र

उपन्यासमा ज्यादै कम महत्व भएका अथवा खास भूमिका नभएका पात्र गौण पात्र हुन् । यस्ता पात्रहरू छोटो-छोटो प्रसङ्ग र प्रसङ्गसँगै उनीहरूको भूमिका पनि समाप्त हुन्छ ।

ग) प्रवृत्तिका आधारमा पात्र

पात्रका सकारात्मक र नकारात्मक व्यवहार एवम् प्रवृत्तिका आधारमा पात्रलाई विभाजन गर्न सकिन्छ यस आधारमा पात्र अनुकूल र प्रतिकूल गरी जम्मा दुई प्रकारका हुन्छन् :

अनुकूल पात्र

सकारात्मक गुण भएको, सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको सहानुभूति प्राप्त गर्ने पात्र अनुकूल पात्र हो ।

प्रतिकूल पात्र

नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको घृणा प्राप्त गर्ने नकारात्मक वा प्रतिकूल पात्र हो ।

घ) स्वभावका आधारमा पात्र

आख्यानात्मक कृतिमा प्रयुक्त पात्रहरू कोही बदलिँदो स्थिति अनुसार बदलिने स्वभावका हुन्छन् र कोही चाहिँ बदलिँदो स्थितिमा पनि नबदलिने स्वभावका हुन्छन् । यस आधारमा पनि पात्रहरू गतिशील र गतिहीन गरी दुई वर्गका हुन्छन् ।

गतिशील पात्र

उपन्यासका विभिन्न गतिविधिहरूमा सक्रिय भूमिका भएका र क्रियाशील पात्रहरूलाई गतिशील पात्र भनिन्छ । यस्ता पात्रहरूमा स्थिरता नपाइने हुँदा यिनीहरूलाई परिवृत्त चरित्रको रूपमा लिइन्छ ।

स्थिर पात्र

उपन्यासका विभिन्न घटना र क्रियाकलापमा कुनै जीवन्त भूमिका नभएका र त्यस्ता घटना र क्रियाकलापले प्रतक्ष्यरूपका कुनै असर नपार्ने अपरिवर्तनशील पात्रहरूलाई स्थिर पात्रअन्तर्गत राखिन्छ । यस्ता पात्रहरूलाई समस्थ चरित्रको रूपमा लिने गरेको पनि पाइन्छ ।

ड) चरित्रका दृष्टिले उपन्यासको पात्रको वर्गीकरण

आख्यानात्मक कृतिमा प्रयुक्त पात्रले आफ्नो मात्र वा अरूको जीवनको पनि प्रतिनिधित्व गर्ने चेतनाका आधारमा वर्गगत र व्यक्तिगत गरी पात्रहरू दुई वर्गका हुन्छन् ।

व्यक्तिगत पात्र

व्यक्तिको वैयक्तिक भावना र संवेदनालाई आश्रय दिएर उसको अदम्य इच्छा र आकाङ्क्षा प्रतिबिम्बित हुने गरी व्यक्तिलाई प्रधानता दिएर उपन्यासको रचना गरिएमा उपन्यासका त्यस्ता पात्रलाई व्यक्तिगत पात्र भनिन्छ ।

वर्गीय पात्र

वर्गगत भावनाको प्रधानता भएका र निश्चित वर्गीय सुख-दुःख, कठिनाई र समस्या आदिको अभिव्यक्ति दिने पात्रहरू वर्गीय पात्र हुन् । वर्गगत पात्र भएका उपन्यासहरूमा वर्गीय स्वार्थले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

च) आसन्नताका आधारमा पात्र

आख्यानात्मक कृतिमा कोही वर्णन मात्र गरिएका पात्रहरू हुन्छन् भने कोही स्वयम् उपस्थित भई कार्य गर्ने पात्रहरू पनि हुन्छन् । कृतिको कथानकमा हुने पात्रको उपस्थिति नै आसन्नता हो । यस आधारमा पात्रहरू नेपथ्य पात्र र मञ्चिय पात्र गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

नेपथ्य पात्र

नेपथ्य पात्र उपन्यासमा कार्यव्यापारमा प्रतक्ष रूपले संलग्न हुँदैन । कथायिता वा अन्य पात्रले नामोच्चारण मात्र गरेको पात्र नेपथ्य पात्र हो ।

मञ्चीय पात्र

उपन्यासमा उपस्थित भएर कार्यव्यापार वा संवाद प्रस्तुत गर्ने पात्र मञ्चीय पात्र हो ।

छ) आवद्धताको आधारमा पात्र

उपन्यासको कथानकसँग पात्रको सम्बन्ध गँसाइलाई आवद्धता भनिन्छ । कथानकमा बाँधिने र नबाँधिने आधारमा पनि पात्रहरू बद्ध र मुक्त गरी दुई वर्गका हुन्छन् ।

बद्ध पात्र

उपन्यासको विभिन्न सन्दर्भ र प्रसङ्गमा आवद्ध भएर वा बाँधिँएर आउने पात्रलाई बद्ध पात्र भनिन्छ ।

मुक्त पात्र

उपन्यासको प्रसङ्गमा नबाँधिँई स्वतन्त्र रूपमा पनि सार्थक हुने पात्रलाई मुक्त पात्र भनिन्छ । यसरी उपन्यासमा पात्रहरू लिङ्ग, कार्य, स्वभाव, चरित्र, आसन्नता , आवद्धता आदिको आधारमा पात्रहरू धेरै प्रकारका हुन्छन् । प्रत्येक उपन्यासमा सबै प्रकारका पात्रहरू अनिवार्य नभए पनि कुनै न कुनै प्रकारको पात्र अनिवार्य हुन्छ । त्यसैले यो उपन्यासको अनिवार्य तत्व हो ।

२.१.३ परिवेश

उपन्यासमा पात्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने तथा घटना घट्ने स्थान , समय र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । पात्रले कार्य गर्ने समय, स्थान, र वातावरण बुझाउने परिवेश अन्तर्गत समयविशेष वा स्थानविशेषको रीतिस्थिति, चालचलन आचार-व्यवहार, रहनसहन, वेशभुषा आदि पनि पर्दछन् (लुइटेल्, २०६९:५०) । कुनै कार्य हुनका लागि

उपर्युक्त मानिएको स्थल कार्यपीठिका हो । त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो (सुवेदी, २०५३:५२) । परिवेश एउटा परिस्थिति पनि हो जसले पाठकलाई बाँध्ने काम गर्दछ । आख्यानमा कृतिमा पात्रहरूको कार्य गर्ने वा घटना घट्ने निश्चित स्थान र समयलाई देशकाल भनिन्छ । देशकालको खास अर्थ कार्यव्यापार, त्यसको स्थान र समय हो । परिवेश अन्तर्गत देशकाल र वातावरण पर्दछन् ।

स्थान

उपन्यासमा कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने ठाउँलाई स्थान वा देश भनिन्छ । जुनसुकै उपन्यासमा पनि सामान्य वा विशिष्ट वा कुनै न कुनै रूपमा स्थान आएको हुन्छ ।

समय

उपन्यासमा कार्यव्यापार सम्पन्न भएको काललाई समय भनिन्छ । उपन्यासमा कुनै स्थानको सन्दर्भ मिले कुनै निश्चित समयवृत्तको जीवनगाथा प्रकट गरिएको हुन्छ (बराल र एटम, २०६६:३३) । हरेक उपन्यासमा समय आएको हुन्छ ।

वातावरण

उपन्यासमा वर्णित सुखद वा दुखद परिस्थिति कार्यव्यापारबाट उत्पन्न हुने भावनाको परितृप्ति वातावरण हो । वातावरण, स्थान तथा समयभन्दा सूक्ष्म हुन्छ । वातावरण देशकालभन्दा सूक्ष्म हुने हुँदा यसको सम्बन्ध पात्रको भावनाको क्रियाकलापसँग हुन्छ । मानसिक अवस्थासँग सम्बद्ध हुने हुँदा भाव वातावरणलाई भाव पनि भनिन्छ ।

२.१.४ उद्देश्य

जुन प्रयोजनका लागि उपन्यास लेखिएको हुन्छ, त्यही प्रयोजन नै उद्देश्य हो । हरेक कृतिको सृजना उद्देश्यमूलक ढङ्गले गरिन्छ । उद्देश्यबिना सिर्जना गरिएको कृति सार्थक हुँदैन । उपन्यासको उद्देश्य उपदेश दिनु, मनोरञ्जन गर्नु, आनन्द दिनु आदि हुन् । आधुनिक उपन्यास भने यथार्थको प्रकट गर्नु लेखिन्छ (लुइटेल्, २०६६:५१) । जुन रूपले भए पनि उपन्यासमा उद्देश्य अनिवार्य हुने हुँदा यो उपन्यासको एउटा मुख्य तत्व हो ।

२.१.५ दृष्टिविन्दु

कुनै पनि आख्यानात्मक कृतिभित्र कथावाचक कुन ठाउँमा बसेर कथा भनिरहेको छ भनी हेर्नुलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ । उपन्यासमा कथायिताले कथावाचनको लागि उभिन वा बस्न रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो । यसले कसरी कथा भनिएको छ र कसले कथा भनेको छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ (बराल र एटम, २०६६:५१) । कतै कथायिताले आफू नै औपन्यासिक कथानकमा पसेर बोल्ने अनुमति पाएको छ भने कतै सानो ढोकाबाट देखिएका कुराहरू र कतै सम्पूर्ण कुरा ओकल्ने छुट पाएको हुन्छ । यस आधारमा दृष्टिविन्दु बाह्य वा तृतीय पुरुष र आन्तरिक वा प्रथम पुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु

प्रथम पुरुष भएको आख्यानात्मक कृतिमा कथायिताले घटना र पात्रको वर्णन गर्दा आफूलाई पनि संलग्न गरेको हुन्छ । यसलाई आन्तरिक दृष्टिविन्दु भनिन्छ । आख्यानमा पात्र प्रथम पुरुषको रूपमा रहँदा आन्तरिक दृष्टिविन्दु हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६०:१२) । यसमा कथायिताले चाहेको जुसुकै कुरा म को रूपमा व्यक्त भएको हुन्छ । पात्रको कार्यको आधारमा यसलाई केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ । केन्द्रीय दृष्टिविन्दुमा स्वयम् उपन्यासकार वा अरू कुनै पात्र म को रूपमा मुख्य पात्र रही कथा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ भने परिधीय दृष्टिविन्दुमा उपन्यासको कथायिता त्यसको पात्र त हुन्छ तर केन्द्रीय घटना र चरित्रहरू भन्दा अलिकति टाढा बसेर वृत्तान्त सुनाइरहेको हुन्छ । यसरी प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा मुख्य वा सहायक जुन भूमिका लिएर भए पनि कथायिता म पात्रका रूपमा उपस्थित हुन्छ ।

बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु

तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथावाचक कृतिभित्र नरहेर कृतिबाहिर रहन्छ । उ, त्यो, तिनी, उनी वा कुनै पात्रको नामबाट कथा भनिएमा त्यो तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु हुन्छ (लुइटेल्, २०६९:५३) । तृतीय पुरुष भएको आख्यानात्मक कृतिमा कथायिता सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता हुन्छ र घटनास्थलभन्दा बाहिर रहेर अरूको बारेमा टिप्पणी गर्दछ । उपन्यासमा कथायिताको अधिकारको बारेमा बाह्य दृष्टिविन्दुलाई सर्वज्ञ, सीमित र वस्तुगत गरी विभाजन गरिएको छ । उपन्यासमा पात्र र घटनाका कुरालाई सर्वज्ञ भै बनेर जानकारी

दिने दृष्टिविन्दु सर्वज्ञ दृष्टिविन्दु हो । यसमा समाख्यातालाई पात्रको भावना, विचार, अनुभूति, उद्देश्य र मूल्याङ्कन गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ (लुइटेल, २०६९:५३) । सर्वज्ञ दृष्टिविन्दु पनि हस्तक्षेपी वा अन्तर्बेधी र अहस्तक्षेपी वा निर्बैयक्तिक गरी दूई प्रकारका हुन्छन् । हस्तक्षेपी दृष्टिविन्दु भएका उपन्यासमा मूल रूपमा लेखकले मात्र वर्णन गर्दछ भने अहस्तक्षेपी दृष्टिविन्दु भएका उपन्यासमा लेखकले नाटकीय संवादको उपस्थिति गराएर आफू टाढा बस्दछ ।

सीमित दृष्टिविन्दु भएको उपन्यासमा चाँहि समाख्याताले आफूलाई कुनै पात्र वा वर्गको अनुभव र विचारमा लुप्त गराउँदछ र सीमित पक्षबाट मात्रै कुनै कुराको चर्चा गर्दछ । यस्तो दृष्टिविन्दुमा कथायिताले आफूपछि लागेको चरित्रले के देख्छ, के सुन्छ, त्यो सबै बताउँछ । वस्तुगत दृष्टिविन्दु भएको उपन्यासमा समाख्याता कुनै पनि पात्रको मनभित्र प्रवेश नगरी आफ्ना सामु घटित घटनालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्दछ । वस्तुगत दृष्टिविन्दुमा समाख्याता सहभागीको मानसिकताबाट टाढा रहन्छ ।

२.१.६ भाषाशैली

भाषा र शैली शब्दको योगबाट भाषाशैली समस्त शब्दको निर्माण भएको हो । भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली प्रस्तुत गर्ने तरिका हो । उपन्यासको भाषाशैली कविताका तुलनामा बढी सहज र स्वाभाविक हुन्छ । साहित्यिक दृष्टिले हेर्दा उपन्यासको शैली काव्यात्मक, आलङ्कारिक र मनोहर हुन्छ । भाषा र शैली एकअर्कामा निकटस्थ सम्बन्ध राख्दछन् तापनि यी दुईमा प्रशस्त भिन्नता पाइन्छ । त्यसैले यी दुवैलाई एकै ठाउँमा राखेर अध्ययन गर्नु भन्दा छुट्टा- छुट्टै अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

(क) भाषा

समाजका मानिसहरूबीच विचार विनिमय गर्ने यादृच्छिक वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्थालाई भाषा भनिन्छ । यही भाषाका माध्यमबाट नै साहित्यको सृजना हुने गर्दछ । भाषा भनेको विचारको तत्कालीक यथार्थ हो । उपन्यास भाषाद्वारा मुर्त रूपमा प्रकट हुने साहित्यिक कला हो र यो भाषाकै रूपमा शक्तिशाली बन्दछ । यथार्थलाई वरण गर्ने विधा भएकोले यसमा गद्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा कथ्य र लेख्य दुवै भाषाको प्रयोग आवश्यकता अनुसार हुने गर्दछ (बराल र एटम, २०६६:३९) । भाषा कथ्य विषयलाई

पाठकसामू प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने सामग्री हो यसले गर्दा कुनै पनि कृतिमा प्रयोग भएको भाषिक क्षमतालाई विभिन्न आधारमा हेर्न सकिन्छ:

(ख) शैली

कुनै पनि साहित्यिक कृति लेखिने तरिका वा लेखकले आफ्नो भाव वा विचारलाई पाठकसामू अभिव्यक्त गर्दा प्रयोग गर्ने ढाँचालाई शैली भनिन्छ। भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली अभिव्यक्तिको तरिका हो (लुइटेल्, २०६९: ५७)। उपन्यास साहित्यिक कृति भएकाले यसको संरचनामा साहित्यिक र भाषिक शैली हुन्छन्। साहित्यिक शैली विधागत उपकरणको प्रयोग र अभिव्यक्तिमा देखिन्छ भने भाषिक शैली भाषाको प्रयोग र त्यसको अभिव्यक्तिमा देखा पर्दछ। अतः रचनाको यस्तो विशिष्ट रचना प्रकार वा अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ। जसमा भाषिक एकाइको सौन्दर्यबोधक समुच्चय हुन्छ र भाषा एवम् विषयका दृष्टिबाट विचलन हुन्छ (शर्मा, २०५५: ४०८)। यसरी भाषामा वर्णनात्मक, विवरणात्मक, संवादात्मक, पत्रात्मक, कवितात्मक आदि विभिन्न प्रकारको शैली देखिन पुग्छ। यसरी कृतिमा के कस्तो शैलीको प्रयोग भएको छ भनी हेर्न सकिन्छ।

प्रतीक प्रयोग

प्रतीक र बिम्बले भाषामा सौन्दर्य र विशिष्टता ल्याउने काम गर्छ। कुनै पनि वस्तु वा घटना जसले सामान्य वा सोभो अर्थ नबुझाएर त्यसभन्दा निकै परको अर्थ बुझाउँछ भने त्यस्तो वस्तु वा घटनालाई प्रतीक भनिन्छ। (बराल र एटम्, २०६६: ४०) प्रतीकको थोरैमा धेरैकुरालाई अभिव्यक्त गर्ने सामर्थ्य हुन्छ। प्रतीक अमूर्तको मूर्त विधान हो। साहित्यमा प्रतीक मूर्त वस्तुका रूपमा देखाइन्छ र त्यो वस्तुले कुनै अमूर्त कुरालाई जनाउँछ। प्रतीक भाषामा रहेको शब्दशक्ति र अर्थशक्तिलाई प्रभावकारी बनाउने माध्यम हो। यसले अर्थलाई अझ व्यापक गहन र विस्तृत बनाउन सघाउ पुऱ्याउँछ (बराल २०६६: ४१)।

निष्कर्ष

कुनै पनि वस्तुले पूर्ण संरचना प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न संरचनात्मक घटकहरूको समायोजन गरे जस्तै उपन्यास निर्माणका लागि पनि विभिन्न संरचनात्मक घटकहरूको आवश्यकता पर्दछ, जसलाई उपन्यासका तत्व भनिन्छ। उपन्यासका तत्वहरू यति नै हुन

भनेर किटान गर्ने क्रममा विद्वान्हरूको मत एउटै हुन नसके तापनि अधिकांशले कथानक, पात्र, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु, परिवेश र भाषालाई यसका तत्व मान्दै आएका छन् । यिनै तत्वहरूको कलात्मक र समन्वयात्मक मिश्रणबाट उपन्यासले आफ्नो पूर्ण संरचना प्राप्त गरेको हुन्छ । यिनै तत्वहरूको आधारमा उपन्यासको अध्ययन गर्दा सहज, सरल र स्पष्ट हुने देखिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

विधातात्विक आधारमा दोसाँध उपन्यासको विश्लेषण

कुनै पनि साहित्यिक विधाको कृतिका निर्माण हुनको लागि निश्चित अवयवको मेल हुनुपर्दछ । हरेक कृतिलाई सिङ्गो रूपमा आकृति दिने काम त्यसमा अन्तर्निहित अङ्गले गरेको हुन्छ । प्रत्येक कृति स्वयममा एउटा संरचना हो र यसको निर्माण विभिन्न अवयवहरूको मेलबाट हुन्छ । उपन्यास पनि एउटा विशिष्ट संरचना भएकोले यसलाई निर्माण गर्ने आफ्नै विभिन्न अवयव छन् । उपन्यासको निर्माण गर्ने विभिन्न अवयवलाई नै उपन्यासका तत्व भनिन्छ । उपन्यास निर्माण हुन केही तत्वहरू अनिवार्य देखिन्छन् तर ती तत्वहरू यति नै हुन भनेर किटान गर्नमा विभिन्न विद्वानहरूको मत एकहुन सकेका छैन । यसरी मत एक हुन नसके पनि अधिकांश विद्वानहरूले कथानक, चरित्रचित्रण, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, उद्देश्य, भाषालाई प्रमुख तत्व मान्दै आएका छन् । यी तत्वहरूका आधारमा दोसाँध उपन्यासको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छः

(क) कथानक

(ख) चरित्र/चरित्रचित्रण

(ग) परिवेश

(घ) दृष्टिबिन्दु

(ङ) उद्देश्य

(च) भाषाशैली

(छ) प्रतीक प्रयोग

३.१ कथानक

दोसाँध उपन्यासको मूल कथानक सदासुन्दर, निर्मला, तिलोत्तमा र शेखरसँग सन्बन्धित छ । निर्मलाको पूर्वदीप्तिमा आधारित यस उपन्यासमा शिवराज, मनोजा र मिस्त्रीले बिताएको जीवनको एक अंश यसमा आएको भएतापनि यसले प्रमुख पात्रकै चरित्रलाई स्पष्ट पार्ने काम गरेको छ । यस उपन्यासमा निर्मलाले स्मरण गरेका सम्पूर्ण घटनालाई उपन्यासकारले व्यक्त गरेका छन् । यसमा सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, साँहिलाबाबु, माहिलीदिदी, इन्सपेक्टर, नरोत्तम, प्रेमविनोद, मृणाल, कान्तिलाल, सरिता , सुशीला, बसुधा, शेखरको घरभेटी, हरिमाया, भनकबहादुर, सुमन, गाजली, नवीन जस्ता पात्रले उपन्यासको गतिप्रदान गरेका छन् भने कृष्णलता, सिमाली, विद्यार्थीहरू, बौलाही, सुब्बा, सदासुन्दरका कान्छाबुवा र कान्छीआमा जस्ता पात्र प्रसङ्गबस जोडिन आएका छन् । कथानकलाई सङ्गठित गर्ने र प्रस्तुत गर्ने काम निर्मलाको सम्झना, संवाद र पत्रद्वारा भएको पाइन्छ । यसरी हेर्ने हो भने उपन्यासमा विविधताको भाँकी देख्न सकिन्छ ।

यस उपन्यासको कथानकको स्रोत सामाजिक र मनोवैज्ञानिक यथार्थ हो । पाश्चात्य संस्कृतिको झल्को दिने यस उपन्यासले काठमाडौँको सहरी क्षेत्रमा पढेलेखेका युवायुवतीहरूमा देखिएको तडकभडक, प्रेम, रोमान्सको चित्रण गर्नुका साथै विशेषतः शिक्षित युवायुवतीहरूले पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप अँगालेको यौन स्वतन्त्रता, त्यसले पुरुष प्रधान नेपाली समाजमा ल्याएको पारिवारिक द्वन्द्व र नारीहरूको अपठ्यारो परिस्थितिको चित्रण गर्नुका साथै उनीहरूको अन्योलपूर्ण दाम्पत्य सम्बन्धलाई मुख्य रूपमा देखाएको छ । काठमाडौँको व्यस्त सहरमा शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई परस्त्रीसँग यौन क्रिडामा रमाउने बाबु शिवराजले देखी घरमा आएर कुटपिट गरी घरछाड्न भन्नु, सोही निउमा सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएको निर्मलाले उसको गर्भधारण गर्नु तर सदासुन्दरले उसलाई श्रीमती स्वीकार नगरी सोही राती प्रेमिका भएको गाउँ मन्थलीतर्फ लाग्नु, घरमा सदासुन्दरका बाबुआमाले छोराको कोठामा अल्मलिएकी युवती निर्मलालाई सहजै बहारी स्वीकार गरी आफ्नो सुभावा अनुसार चलन भन्नु, सासुससुरा र छोरोको पारिवारिक बन्धनमा परी पतिको सामिप्यताबाट टाढा रहेकी निर्मलामा कामेच्छा बढ्दै जानु, उसले आफ्नो घर नजिकै डेरामा बस्ने युवक शेखरलाई भेट्न उसको कोठामा जानु, छोरो चार वर्षको भएपछि घर फर्केको सदासुन्दर निर्मलाको सहवास विना भोलिपल्टै दोलखा

फर्कनु, श्रीमान गएकै राती सासुससुराले थाहा नपाउने गरी आफ्नै घरमा आएको शेखरसँग यौन सम्बन्धी राखेकी निर्मलाले दोस्रो छोरो सुमनलाई जन्म दिनु, आफु आएकै समयमा शेखरको गर्भधारण गरेकी निर्मलालाई आफ्नो सामाजिक प्रतिष्ठामा आँच आउने विचारले आफ्नै छोरो जस्तो गरेको सदासुन्दरले बाबुआमाको मृत्यु पश्चात दोलखाबाट घर फर्की आफूतर्फको छोरो नवीनलाई आफूसँगै राखी शेखरको छोरो सुमन र निर्मलालाई घरमा कठवार लगाई छुट्याईदिएपछि, निर्मलाको दाम्पत्य जीवन अन्योलमा पर्नु, त्यस्तै शिक्षक सदासुन्दरसँग रात बिताएपछि दाजुबाट घरनिकाला भई मन्थली साँहिलीबाबुको घरमा शरण लिन पुगेकी तिलोत्तमा र सदासुन्दरको पूर्णमिलन पश्चात विहे भए पनि घरमा आफ्नै भतिजीलाई सौता बनाउन नचाहेका कारण उसको वैवाहिक जीवन पनि सहज नहुनु, पारिवारिक पृष्ठभूमि थाहा नपाइकन स्कुल पढ्दा पढ्दै शेखरसँग भागेकी मिस्त्रीले गोकर्णमा आफ्नो गहना बेचेर भुप्रो बनाई केही समय बसे पनि अन्त्यमा निर्मलाको घरमा नोकर्नी बस्नु, त्यस्तै रनेकी प्रेमिका गाजलीले रने जेल परेपछि सुमनसँग विहे गर्न खोज्नु, स्वतन्त्रपूर्वक जीवन निर्वाह गरेकी उसले सुमनको घरमा आई बुहारीको भूमिका निर्वाह गर्न नसकेको हुँदा गाजलीको दाम्पत्य जीवन पनि अन्योलपूर्ण बन्नु यी सबै उदाहरणहरूले पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी यौन स्वतन्त्रतामा रमाएका नेपाली युवायुवतीहरूको दाम्पत्य जीवनमा आएका अन्योलताका साथै युवतीहरूको असहजतालाई देखाएका छन् ।

सामाजिक यथार्थवादी यस उपन्यासले एकातिर संस्कृतिजन्य विकृतिका कारण युवायुवतीको वैवाहिक जीवन असहज बनेको देखाएको छ भने अर्कोतर्फ पुरुषप्रधान समाजका सडेगलेका प्रवृत्तिको चित्रण गरेको छ । यस उपन्यासमा आएको निर्मलाको बाबु शिवराज आफु परस्त्रीसँग अवैध सम्बन्ध राख्दै हिड्ने अनि छोरी र बहिनीलाई शिक्षकसँग बसेको निउमा वास्तविकता बुझेर त्यसको निराकरणतर्फ लाग्नु भन्दा उल्टै घरनिकाला गरेको छ । त्यस्तै निर्मलालाई ग्रभिणी बनाएको सदासुन्दर उसलाई श्रीमती स्वीकार नगर्नुले रुढिग्रस्त तथा मिचाहा पुरुषवादी सोचलाई देखाउँछ ।

प्रस्तुत **दोसाँध** उपन्यासको अर्को कथानकीय स्रोत मनोवैज्ञानिक यथार्थ रहेको छ । प्रणयमूलक यस उपन्यासमा यौनमनोविश्लेषणको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । कामेच्छाले पिल्सिएकी निर्मला शरण माग्ने निउमा सदासुन्दरको गर्भधारण गर्नु, लामो समयसम्म सदासुन्दर घर नफर्केपछि बहदो यौनेच्छाका कारण सपनामा अश्लील उपन्यासको लेखक

शेखरलाई देखी त्यसकै खोजीनीति गर्नु, सौन्यप्रति चासो बढाउनु, निदाएको छोरालाई चुम्बन गर्नु, दुध चुसाउनु र अन्तमा परपुरुष शेखरसँग सम्बन्ध राखी यौन सन्तुष्टि पुरा गर्नुले निर्मला यौनको आतृप्तिबाट तृप्तिदर्क यात्रा गरेको देखिन्छ । निर्मलाले शेखरलाई सपनामा देखी उसको खोजी गर्नु भनेको उसको अचेतनमा रहेको शेखरप्रतिको चाहनालाई देखाउँदछ । त्यस्तै यौवनावस्थामा श्रीमती गुमाएको शिवराजले छोरीको उमेर बढ्दै जाँदा तड्पिँदै जानुले उसभित्रको यौन कुण्ठालाई दर्साउँछ भने परस्त्री कृष्णलतासँग यौन सम्बन्ध राख्नुले कामेच्छा पूर्ति गरेको देखिन्छ । त्यस्तै तिलोत्तमा प्रति आकर्षित भएको सदासुन्दर निर्मलासँगको सहवास पश्चात पनि सन्तुष्ट नहुनुले यौनको अतृप्तिलाई देखाउँछ भने तिलोत्तमाको खोजीमा मन्थली जानु, उसको खुशीको लागि दोलखामा स्कुल खोल्नु र अन्तमा तिलोत्तमालाई खुशी पारी विहे गर्नुले ऊ यौनको तृप्तिदर्कको यात्रा गरेको देखिन्छ । त्यस्तै सदासुन्दरसँग आकर्षित भएकी तिलोत्तमाले उसको प्राप्तिको लागि मन्थली बोलाउनु, सुरुमा नाटकीय रूपमा विहेको लागि अस्वीकार गरेजस्तो गरी अन्तमा विहे गर्नु अनि घरमा सौता भएको कारण पतित्व बाँडनुपर्ने सम्झेर मन्थली मै बस्न खोज्नुले यौन मनोविश्लेषणलाई दर्साएको देखिन्छ । त्यस्तै सुरुमा सुदासुन्दरसँग आकर्षित भएकी मनोजा उसले वास्ता नगरेपछि शेखरलाई आफ्नो योग्य पति सम्झी सडकदेखि जुलुस सम्म धाउनुले उसको अचेतनमा रहेको शेखरप्रतिको चाहनालाई दर्साउँछ भने पछि निर्मलाबाट उसको वास्तविकता थाहा पाएर निराश भै यौन अतृप्तिबाट मनोरोगी बन्नुले यौन मनोविश्लेषणको पुष्टि गरेको देखिन्छ । त्यस्तै पारिवारिक कुण्ठा अनि कामेच्छाले पिल्सिएको शेखरले सुरुमा अश्लील उपन्यास मार्फत आफ्नो यौन चाहना व्यक्त गर्नु पछि पति बिहिन भएर बसेकी निर्मलासँग यौन सम्बन्ध राखी केही समय सन्तुष्ट भएको शेखरले अन्तमा आफैले पढाउने छात्रालाई भगाई यौन तृप्ति प्राप्त गर्नुले शेखर यौनको अतृप्तिबाट तृप्तिदर्क हिडेको देखिन्छ ।

यस उपन्यासको कथानकको स्रोत स्वैरकल्पना नभएतापनि यसमा कामेच्छाको प्रतिकात्मक अभिव्यञ्जना स्वरूप स्वैरकल्पनाको प्रयोग भएको भेटिन्छ । निर्मलाले सपनामा माइत आफ्नो सुत्ने कोठाको दराजभित्र एउटा तस्विर देख्नु त्यो तस्वीरले उसलाई मेरो नाम शेखर हो भन्नु र पुन तस्विर नै बन्नु त्यस्तै मनोजा निर्मलाको माइत गएर शेखरको फोटो ल्याएपछि फोटो हेर्दाहेर्दै मुसुक्क हाँस्नु र पून फोटो नै बन्नु स्वैरकल्पना हो । यसले निर्मला

र मनोजाको अचेतनमा रहेको शेखर प्रतिको चाहनालाई दर्शाइ यौन मनोविश्लेषणलाई पुष्टि गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यसको कथानकमा घटनाहरूको श्रृङ्खला हेर्दा काठमाडौंको व्यस्त शहरमा आफ्नै टिउसन शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घरमा आएर कुटपिट गरी घरछाड्न भन्नु प्रथम र महत्वपूर्ण श्रृङ्खला हो । सोही निउमा आफ्नो घर छोडी सदासुन्दरको घरमा शरण माग्न गएकी निर्मलाले सदासुन्दरको गर्भधारण गर्नु तर उसले श्रीमती स्वीकार नगरी सोही राती पूर्व प्रेमीका तिलोत्तमा भएको गाँउ मन्थलीतर्फ लाग्नु सङ्घर्ष विकास तर्फको यात्रा हो । घरमा सदासुन्दरका बाबु आमाले छोराको कोठामा अल्मलिएकी युवती निर्मलालाई सहजै बुहारीको रूपमा स्वीकार गरी छोरीलाई जस्तो माया दिनु अनि आफ्नो सुभावा अनुसार चलन भन्नु, नाति जन्मेपछि उसको अन्नप्राशन इष्टमित्रलाई बोलाई भब्यताका साथ मनाउनु, उता मन्थलीतर्फ लागेको सदासुन्दर तिलोत्तमासँगको पुनर्मिलन पश्चात विद्यार्थीहरूको सामु बिहे गर्नु संघर्षविकास हो । लामो समयसम्म सदासुन्दर घर नफर्के पछि निर्मलामा कुण्ठा तथा निराशा उत्पन्न हुन, उसले आफ्नो बह साथी मनोजासँग पोखे पनि सन्तोष नहुनु, कामेच्छाले लखेटीएकी निर्मलाले सपनामा अश्लील उपन्यासको लेखक शेखरको तस्बिर देखी त्यसको खाजीको लागि मनोजालाई माइत पठाउनु, योग्य पतिको खोजी गरेकी मनोजाले निर्मलाको माइत गई शेखरको फोटो ल्याउनु, त्यो फोटोबाट दुवै जना प्रभावित भई मनोजा शेखरको खोजीमा सडक देखि जुलुसम्म धाउँछे भने निर्मला पारिवारिक बन्धनका कारण मानसिक रूपमा शेखरको खोजी गर्छे । सोही समयमा निर्मलाको घर नजिकैको अर्को घरमा शेखरको आगमन हुनु, निर्मला शेखरलाई भेट्न दिनहुँ उसको डेरामा जानु संकटावस्था तर्फको यात्रा हो । नवीन चार वर्षको भएपछि एक रातको लागि घरमा आएको सदासुन्दर निर्मलासँगको सहवास विना भोलिपल्ट दोलखा फर्कनु, यौनेच्छाले लखेटीएकी निर्मलाले सोही राती सासुससुराले थाहा नपाउने गरी घरमा आएको शेखरलाई आफ्नो कोठामा लगी गर्भधारण गर्नु यस कथानकको चरम हो । यही चरममा पुगेर घटनाको श्रृङ्खला तलतिर झर्न थाल्छ । शेखरको छोरो सुमनलाई जन्म दिएकी निर्मला कामेच्छाको तृप्ति पश्चात दुई छोराको स्याहार तथा बुहारीको कर्तव्य निर्वाह तर्फ लाग्नु, शेखर डेरा छोडी अनेत्र जानु, सदासुन्दर बाबुआमाको मृत्यु पश्चात घर फर्कि आँफु तर्फको छोरो नवीनलाई आफुसँगै राखी शेखरको छोरो सुमन र निर्मलालाई घरमा कठवार लगाई

छुट्ट्याएइदिनु, मनोजाले विहे हुने आशा भेटनु, मायादत्त नामधारी शेखरसँग भागेकी मिस्त्री उसलाई छोडी निर्मलाको घरमा नोकर्नी बसेपछि, शेखरले गोकर्णमा एकल जीवन बिताउनु कथानकको संघर्ष हो भने निर्मला शेखरतर्फको छोरो सुमनसँग बस्नु, सुमनले आमाको सहयोगको लागि बुहारी गाजली ल्याउनु, भतिजी निर्मलालाई प्रत्यक्ष सौता बनाउनु नचाहेकी तिलोत्तमा सदासुन्दरको घर काठमाडौँ आउन नमानेपछि, सदासुन्दर नवीनलाई लिई दोलखातर्फ जानु कथानकको उपसंहार हो । यस कथानकको ढाँचा मूलतः रैखिक रहेको छ । तर यसको स्थिति भने अत्यन्त व्यक्तिक्रमिक रूपमा हिडेको देखिन्छ । वर्तमानबाट अतिततिर घुम्दै अगाडि बढेको यस कथानकमा लेखकले वर्णन गर्नु र यसो गर्दा अतीत र वर्तमानलाईसँगै हिडाउने प्रयास गरेको हुँदा यसमा कथानकका रेखा टुक्राटुकी मात्र फेला पर्दछन् साथै एउटा कथानक अगाडि बढेको समयमा पून अर्को कथानकको आगमनले यसको कथानकीय संगठन सुक्ष्म रूपमा शृङ्खलित भएको देखिन्छ । यसले गर्दा कुतूहल पनि शिथिल बनेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा बाह्य र आन्तरिक दुवै द्वन्द्वको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा सदासुन्दर र निर्मला बीचको बाह्य द्वन्द्व सबैभन्दा बढी सशक्त देखिन्छ । पूर्वीय संस्कृतिमा हुर्के पनि पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी दुईवटा श्रीमती बनाएको सदासुन्दरले पाश्चात्य संस्कृति नै ग्रहण गरी श्रीमान आएको समयमा गोप्य रूपमा परपुरुष शेखरसँग सम्बन्ध राखेकी पत्नी र उसैबाट जन्मिएको छोरोलाई स्वीकार नगर्नुले निर्मला र सदासुन्दरमा व्यक्ति व्यक्ति बीचको द्वन्द्व देखिन्छ । त्यस्तै परस्त्रीसँग अवैध यौनसम्बन्ध राख्दै हिड्ने बाबु शिवराजले यौवनावस्थामा प्रवेश गरेकी छोरी निर्मलालाई शिक्षकसँग होटेलको बन्दकोठामा बसेको देख्दैमा घरनिकाला गर्नु अनि छोरीबाट बाबुको खराब यौन चरित्रको पर्दाफास गर्नुले पनि व्यक्ति व्यक्ति बीचको द्वन्द्वलाई देखाउँछ । यस उपन्यासमा शङ्का, ईर्ष्या, रिस, आशा, निराशा, पश्चाताप, त्रास, तृष्णा, वितृष्णा जस्ता आन्तरिक द्वन्द्वको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । सदासुन्दरले छोडेर गएपछि निर्मलाका मनमा आएको छटपटी, शङ्का, आशा, निराशा तथा पश्चातापको भावना, लामो समयसम्म सदासुन्दर घर नफर्केपछि निर्मलामा उत्पन्न पलायनवादी सोच, स्कुले जीवनको स्मरण, पतिलाई भेट्ने चाहना, आफ्नै फुपू सौता बन्न आएको प्रति उत्पन्न ईर्ष्या तथा रिस, आफ्नो सौन्दर्यलाई सदासुन्दरले वर्णन गरेको सम्झनु, सुरुमा हजुरआमाप्रति रुष्ट बनेकी निर्मलामा पछि आएको सहानुभूति, सपनामा शेखरलाई देखेकी निर्मलाले मनमा उसैलाई सजाउनु, शेखरसँगको भेट पश्चात उसले

भगाउने कुरा गरेपछि निर्मलाको मनमा उत्पन्न छटपटी, एकरातको लागि घरमा आएको सदासुन्दरले निर्मालासँगै लैजान नमानेपछि उसमा उत्पन्न निराशा, सदासुन्दर घर फर्की शेखरतर्फको छोरालाई रुखो व्यवहार गरेपछि निर्मलाको मनमा आएको शङ्का तथा त्रास यी सबै निर्मलाको मनमा उत्पन्न आन्तरिक द्वन्द्व हुन् । त्यस्तै सदासुन्दरलाई मानसिक रूपमा सजाएकी मनोजामा उसले वास्ता नगरेपछि उत्पन्न निराशा, निर्मला, सदासुन्दरको श्रीमती बन्न आएको प्रति उत्पन्न ईर्ष्या, सदासुन्दरलाई पठाएको पत्रको बेजबाफी प्रति उत्पन्न निराशा, सदासुन्दरले भनेकै केटासँग विहे गर्न चाहेकी मनोजामा शेखरको प्राप्ति प्रति देखिएको आशावादीता अनि निर्मलाबाट उसको दुष्चरित्र थाहा पाएपछि उसको मनमा आएको निराशा, अपरिचित युवकले चुम्बन गरेपछि मनोजाको मनमा आएको सन्तुष्टि तथा छटपटी, विहे हुन नसकेपछि उत्पन्न गलानी तथा उसले खोजेको जीवनको सामान्यता, यौवनावस्थामा विहेलाई इन्कार गरेको प्रति उत्पन्न पश्चात यी सबै मनोजाका आन्तरिक द्वन्द्व हुन् । मनोजाले सुरुमा आफूलाई सर्वश्रेष्ठ ठान्ने आत्मरतिबाट ग्रन्थिबाट ग्रसित भएकै कारण ऊ आन्तरिक द्वन्द्वमा फसिकी छ । यस्तै तिलोत्तमामा पनि आन्तरिक द्वन्द्व देखिन्छ । उसमा सदासुन्दर प्रतिको तृष्णा तथा माइतीप्रतिको वितृष्णा देखिन्छ । त्यस्तै सदासुन्दरमा आएको तिलोत्तमा प्रतिको तृष्णा, निर्मलाको चरित्रप्रति शङ्का तथा वितृष्णा, मिस्त्रीमा शेखरसँग भागेर आएको प्रति उत्पन्न पश्चाताको भावना, शेखरमा सदासुन्दरको स्कुल छोडेको र निर्मलाका काखको छोरो ल्याएर प्रहरीले पक्रेको प्रति उत्पन्न पश्चातापको भावना जस्ता आन्तरिक द्वन्द्व कथानकमा आएका छन् । यी सबै पात्रहरूमध्ये आन्तरिक द्वन्द्वमा सबैभन्दा बढी निर्मला फसिएकी देखिन्छ । उसको मानसिक द्वन्द्व सदासुन्दरको घरमा आएबाट सदासुन्दरले छुट्याईदिएपछि पनि कायमै छ पछि ऊ शेखरसँग बस्न चाहेर द्वन्द्वमा परेकी छ । यसरी प्रस्तुत कथानकमा दुवै प्रकारका द्वन्द्वको प्रयोग भएको छ । यी द्वन्द्वले उपन्यासका घटनाहरूलाई अघि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

गति र लय

प्रस्तुत दोस्राँध उपन्यास बाह्य वा तृतीय पुरुष अन्तर्गतको सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको हुनाले उपन्यासकारको चाहना अनुरूप गतिको निर्वाह गरिएको छ । निर्मलाको पूर्वस्मरणलाई आधार बनाएका उपन्यासकारले पात्रहरूका संवादकै माध्यमबाट कथानकलाई अगाडि बढाएका छन् । यस उपन्यासमा घटित विभिन्न अवस्थाको चित्रणका निमित्त विशेष

गरी दृश्यात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । घटनाको प्रस्तुतिमा दृश्यात्मक पद्धति अपनाइएपनि यसमा गति खासै ढिलो भएको छैन किनभने कथयिताले एउटा घटनासँग अनैकौ उपकथाहरू जोडेर प्रस्तुत गर्ने शैली अपनाएको देखिन्छ । पात्रका संवादमा पनि अतीतसँग सम्बन्धित कुराहरू प्रस्तुत गर्दा समयको घटबड तीव्र गतिमा भएको अनुभव हुन्छ । उपन्यासमा निर्मला, सदासुन्दर र तिलोत्तमासँग जोडिएर आएका घटनाहरूको प्रस्तुतिमा कथानकको गति प्रायः मन्द नै देखिन्छ भने शिवराज, सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, सुमन र नवीनसँगको घटनाक्रममा गति तीव्र देखिन्छ । शिक्षकसँग होटेलका बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घरनिकाला गर्दाको प्रस्तुतिमा दिन नभई एकछिनको समयावधी देखिन्छ । त्यस्तै सदासुन्दरकी श्रीमती निर्मलालाई गर्भिणी बनाएको शेखर दुई वर्षसम्म त्यही ठाउँमा बसेको घटकको चित्रणमा कथानकको गति निकै तीव्र बनेको देखिन्छ साथै सोही शेखर सदासुन्दरले दोलखामा निर्माण गरेको स्कुलमा छद्म शिक्षक बनी दुई महिना बसेको घटकको चित्रणमा पनि कथानकको गति निकै तीव्र देखिन्छ किनभने यो घटना पाठकलाई दुई दिन जस्तो पनि लाग्दैन । यस उपन्यासमा मुख्य गरी दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिए तापनि बीच बीचमा सङ्क्षेपात्मक पद्धतिको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस्तो दोहोरो पद्धतिका कारण लयको सिर्जना हुन गएको छ । उपन्यासमा पात्रहरूका संवादलाई बढी महत्व दिइएको छ । आलङ्कारिक भाषा, बिम्बको प्रयोग तथा उखान टुक्काको प्रयोगका कारण उपन्यासमा लयले विशेष स्थान ओगटेको छ । उपन्यासमा भएको द्वन्द्व र कुतूहलताले पनि लयको उपस्थापन गरेको छ । उपन्यासमा निर्मलाले भोग्नुपरेका कारुणिक अवस्थाको चित्रण, तिलोत्तमालाई दाजुले घरनिकला गर्दाको बाध्यात्मक अवस्था, सदासुन्दर मन्थली जाँदाको प्रकृतिचित्रण, कृष्णलालमा छोराप्रति देखिएको नैराश्यताको चित्रण, योग्य पति नपाई निराश बनेकी मनोजाको कारुणिक अवस्थाको चित्रण आदिबाट भाव प्रबलता सधन हुन गई सुन्दर लयको सञ्चार भएको छ । अन्ततः उपन्यास गतिको उतारचढावसँगै लयको सिर्जनामा सफल छ ।

३.२ चरित्र / चरित्रचित्रण

आधुनिक उपन्यासमा चरित्रचित्रणको महत्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ। उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र र तिनको व्यक्तित्व देखाउने ढङ्गलाई चरित्रचित्रण भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६: २७)। उपन्यासमा प्रयुक्त सबै पात्रका आ-आफ्नै चारित्रिक विशेषता हुन्छन्। तिनै चारित्रिक विशेषताहरूका आधारमा चरित्रको विश्लेषण गरिन्छ।

दोसाँध उपन्यास आयामका दृष्टिले लघु भए पनि धेरै चरित्रहरूको जमघट भएको उपन्यास हो (पन्त, २०५८: १२९)। यसमा प्रयुक्त सबै पात्रका आ-आफ्नै चारित्रिक विशेषता देखिन्छन् र तिनै चारित्रिक विशेषताहरूका आधारमा चरित्रको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। यस उपन्यासका पात्रहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्दै प्रमुख र अन्य केही उल्लेख्य पात्रहरूका चारित्रिक विशेषताहरूको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

१. लिङ्गका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

लैङ्गिक दृष्टिले स्त्री र पुरुष गरी दोसाँध उपन्यासका पात्रहरूलाई दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। पुरुषपात्र अन्तर्गत सदासुन्दर, शेखर शिवराज, सुमन, नवीन, कृष्णलाल, साँहिलाबाबु, सुब्बा, साँहिलाबाजे, नरोत्तम, प्रेमविनोद, कान्तिलाल, इन्स्पेक्टर, भनकबहादुर, शेखरको घरभेटी, रने, डाक्टर, घलानमाहिला, सदासुन्दरका कान्छाबाबु, सदासुन्दरको चिठी ल्याउने गाउँले, बेटर, प्रहरी, मनोजालाई चुम्बन गर्ने युवक, बसुधाको छोरो, गोठालाहरू, भलादमीहरू पर्दछन्। स्त्री पात्रहरूमा निर्मला, तिलोत्तमा, मनोजा, मिस्त्री, सत्यवती, मायावती, मृणाल, सरिता, सुशीला, बसुधा, हरिमाया, तिलोत्तमाकी फुपू माहिलीदिदी, निर्मलाकी आमा, निर्मलाकी सौतेनी आमा, कृष्णलता, बौलाही, बसुधाकी छोरी, सदासुन्दरकी कान्छी आमा, सिमाली, गाजली, विद्यार्थी केटीहरू पर्दछन्।

२. कार्यका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

'दोसाँध' उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ र ती सबैको भूमिका समान प्रकारको छैन। पात्रहरूले निर्वाह गरेका कार्यहरूका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूलाई प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

स्वतन्त्र र केन्द्रीय भूमिका भएका पात्रहरूलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यस आधारमा हेर्दा निर्मला, सदासुन्दर र शेखर यस उपन्यासका प्रमुख पात्रका रूपमा देखा पर्दछन् ।

‘दोसाँध’ उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तु निर्मलाको केन्द्रीयतामा सञ्चालित छ । वास्तवमा भन्ने हो भने प्रस्तुत उपन्यास निर्मलाको कथा हो । यस उपन्यासमा सामाजिकता र यौन मनोविज्ञानको प्रतिनिधित्व निर्मलाबाट एकै साथ भएको छ । यहाँ निर्मलाको भूमिका सबैभन्दा बढी देखिन्छ । त्यसकारण निर्मला प्रस्तुत उपन्यासकी सर्वाधिक महत्व भएकी प्रमुख नारी चरित्र हो ।

सदासुन्दर ‘दोसाँध’ उपन्यासको प्रमुख पुरुषपात्रका रूपमा देखा परेको छ । आफैले टिउसन पठाउने छात्रा निर्मलाको आकर्षणको केन्द्र बनेको सदासुन्दर निर्मलासँग होटेलको बन्दकोठामा बस्दैमा बाबुको कुनजरमा परी रातमा घरनिकाला भएकी उसलाई बाबुआमाको सल्लाह बिना शरण दिएको छ । यौवनावस्थाले पूर्ण भएकी कामातुर निर्मलालाई गर्भिणी बनाई कोठामा छोडेको सदासुन्दरले बिना खबर पूर्ण प्रेमिका तिलोत्तमा भएको गाउँ मन्थलीतर्फ लागेको छ र त्यहाँ गएर तिलोत्तमासँगको पुनर्मिलन पश्चात विद्यार्थीको सामु विहे गरेको छ । दोलखामा स्कुल खोली बसेपनि समय समयमा घर चिठी पठाई श्रीमती र छोरो नवीनलाई स्वीकार गरेको सदासुन्दरले आफु आएको समय पारी परपुरुषसँग सम्बन्ध राखी जन्माएको परपुत्र सुमन र निर्मलालाई समाज तथा घरपरिवारले स्वीकार गरे पनि ऊ त्यस कुरामा असहमत भई घरमा कठवार लगाई छुट्याईदिएको छ । त्यसैले सदासुन्दरको आफ्नै चारित्रिक विशेषता र केन्द्रीय औपन्यासिक भूमिका छ । औपन्यासिक घटना सञ्चालनमा दृष्टिले शेखरको भूमिका पनि उल्लेखनीय देखिन्छ । शेखरकै कारणले पनि उपन्यासको कथावस्तुमा गति आएको छ । शेखरको आफ्नै चारित्रिक विशेषता र स्वतन्त्र भूमिका रहेको देखिन्छ । उसले आफ्नै शुभचिन्तक साथी सदासुन्दरकी श्रीमतीलाई ऊ नभएको समय पारी गर्भिणी बनाएको छ । त्यती मात्र होइन सदासुन्दरले धेरै समय र आफ्नै पैत्रिक सम्पत्ति खर्च गरेर बनाएको स्कुलमा छद्म भेष धारण गरी त्यहाँ भएको सबै सम्पत्ति हिनाविना पारेको छ । यसरी शेखरले सदासुन्दर र निर्मलाको दाम्पत्य जीवनमा द्वन्द्व सिर्जना गर्नुका साथै सदासुन्दर र उसको नकरात्मक सम्बन्ध देखिन्छ । साहित्य शास्त्रीय दृष्टिले आख्यानका नायक, नायिका तथा प्रतिनायकलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

थापा, २०४७: १२९) । यस दृष्टिले शेखरलाई पनि यस उपन्यासको प्रमुख पात्रकै पङ्क्तिमा राख्नु पर्ने देखिन्छ । उपन्यासमा सबैभन्दा बढी कार्य निर्मला, सदासुन्दर र शेखरबाट भएको छ र यिनीहरू परस्पर सम्बन्धित असम्बन्धित भएर पनि आ-आफ्नो पहिचान कायम गरेका छन् ।

यसैगरी प्रमुख पात्रलाई सहयोग पुऱ्याउनका साथै उपन्यसलाई गतिप्रदान गर्न आउने प्रमुख सहायक पात्रहरूमा मनोजा र तिलोत्तमा देखिन्छन् । उपन्यासको आरम्भिक भागमा मनोजाले पतिले छोडी निराश बनेकी निर्मलालाई सान्त्वना दिएको छ । मध्य भागमा कामेच्छाले लखेटीएकी उसलाई अश्लील उपन्यासको लेखक शेखरको फोटो खोज्न मद्दत पुऱ्याएकी छ र अन्त्यमा शेखरबाट प्रहरीको फन्दामा परी बेखबर बनेको छोरोलाई सडकबाट घर लगी निर्मलाको मातृत्वलाई पूर्णता दिन सहयोग पुऱ्याएकी छ । त्यस्तै तिलोत्तमाले सदासुन्दरकी पत्नी बनेर उसको खुशीमा सहयोग पुऱ्याएकी छ । यस्तै मायावती, कृष्णलाल, शिवराज, सत्यवती, मिस्त्री, सुमन, नवीन आदि कम भूमिका भएका सहायक पात्रका रूपमा देखिन्छन् । यी बाहेक ज्यादै कम भूमिका भएका र प्रासङ्गिक रूपमा आएका पात्रहरूलाई गौण पात्र अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यस्ता पात्रहरूमा साँहिलाबाबु नरोत्तम, प्रेमविनोद, साँहिलाबाजे, डाक्टर, सदासुन्दको चिठी ल्याउने गाउँले, इन्स्पेक्टर, रिक्सावाल, प्रहरी, सरिता, शेखरको घरभेटी, घलानमाहिला गोठालाहरू, गाउँलेहरू, रने, भनकबहादुर, मनोजलाई चुम्बन गर्ने युवक आदि देखिन्छन् ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा प्रमुख नारी पात्रका रूपमा निर्मला प्रमुख, पुरुष पात्रका रूपमा सदासुन्दर र खल चरित्रका रूपमा शेखर देखिन्छन् । परम्परागत रूपमा वर्गीकरण गर्दा सदासुन्दरलाई नायक, निर्मलालाई नायिका र शेखरलाई प्रतिनायकका रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

३. प्रवृत्तिका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

‘दोसाँध’ उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा अनुकूल पात्र अन्तर्गत निर्मला, सदासुन्दर, तिलोत्तमा, मनोजा, मिस्त्री, सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, सुमन, नवीन,

गाजली, शेखरको घरभेटी, घलानमाहिला, इन्स्पेक्टर, गोठालाहरू आदि पात्रहरू उल्लेखनीय छन् । प्रतिकूल पात्रहरूमा मुख्यतया शेखर, शिवराज र प्रहरी देखिन्छन् ।

निर्मलामा स्वभावतः कसैलाई क्षति पुऱ्याउने मनसाय देखिँदैन । सानैमा आमा गुमाई हजुरआमा र हजुरबुवाको हेरचाहमा हुर्केकी निर्मला यौवनावस्थामा पुगेपछि आफ्नै शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बस्दैमा बाबुले घरनिकाला गरेपछि आफु बेकसुर हुँदाहुँदै पनि घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको र सदासुन्दर दक्ष केटा भएको बुझी उसैसँग शरण लिन पुग्छे । सोही राती गर्भिणी बनाई आफ्नै फुपू तिलोत्तमासँग गई विवाह गर्दा पनि उसले सदासुन्दर र तिलोत्तमा कसैलाई पनि आरोप लगाएकी छैन बरु तिलोत्तमालाई गाउँबाट घरमै ल्याउनु, सदासुन्दरसँग आग्रह गरेकी छ । कामेच्छाले लखेटीएकी उसले पति आएको समयमा यौन सन्तुष्टि नपाएपछि परपुरुषसँग सम्बन्ध राखी छोरो जन्माए पनि सामाजिक प्रतिष्टामा आच आउन दिएकी छैन साथै सासुससुरासँग बुहारीको भूमिका निर्वाह गर्नमा कुनै कसर राखेकी छैन । यसरी निर्मला अनुकूल चरित्रमा स्थापित भएकी छ । यस्तै उच्च शिक्षासम्मको अध्ययन गरेको सदासुन्दर उपन्यासको अर्को प्रमुख अनुकूल प्रवृत्ति भएको चरित्र हो । सदासुन्दरले रातमा घरबाट लखेटीइ शरण माग्न गएकी निर्मलालाई शरण दिनुका साथै कामेच्छाले लखेटीएकी उसलाई यौन सन्तुष्टि दिएको छ । निर्मलालाई गर्भिणी बनाई तिलोत्तमासँग विवाह गरे पछि उसले पनि समय-समयमा पत्र पठाउनुको साथै घरमा आएर हालखबर बुझेको छ । अझ आफु आएको समयमा परपुरुषसँग सम्बन्ध राखी जन्माएको निर्मलाको दोस्रो छोरोलाई समाजको अगाडि आफ्नै जस्तो स्वीकार गरेको छ अनि आफूसँग रात बिताई विचल्लीमा परेकी तिलोत्तमालाई विहे गरी उसको उजाड जीवनलाई उर्भर बनाएको छ । त्यति मात्रै होइन दोलखा जस्तो विकट ग्रामीण इलाकामा आफ्नै सम्पत्ति खर्च गरी शिक्षाको विस्तार गर्न तल्लीन देखिएकाले ऊ अनुकूल चरित्रका रूपमा स्थापित छ । त्यस्तै तिलोत्तमा, सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, मनोजा, मिस्त्री, नरोत्तम, प्रेमविनोद, सदासुन्दरको चिठी ल्याउने गाउँले, साँहिलाबाबु जस्ता पात्रहरूले पनि मुख्य चरित्रहरूको अहित नचिताएकाले यिनीहरूलाई पनि अनुकूल पात्रहरूकै कोटिमा राख्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रतिकूल पात्रका रूपमा शेखर देखापर्दछ । वी. ए सम्मको उच्चशिक्षा हाँसिल गरेको शेखरले शीप र कला भइकन पनि कुमार्गलाई अङ्गीकार गरेको

छ । सुरुमा उसले अश्लील उपन्यास लेखी यवतीहरूलाई बरालीने बनाएको छ । सोही कारण सरकारले उसको अश्लील उपन्यासलाई प्रतिबन्ध लगाएको छ । कामवासनामा तल्लिन शेखरले आफ्नै भलो चिताउने साथी सदासुन्दरकी छोरो जन्माईसकेकी पत्नीलाई भगाउने कुरा गर्नुका साथै गर्भिणी समेत बनाएर डेरा छोडी अनेत्र गएको छ । त्यति मात्र होइन सदासुन्दरले धेरै समय, श्रम र आफ्नै पैत्रिक सम्पत्ति खर्च गरी निर्माण गरेको स्कूलमा छद्म भेष धारण गरी शिक्षक बनेर त्यहाँ भएको सबै सम्पत्ति लिई भागेको छ । साथै त्यही स्कूलमा पढ्दै गरेकी छात्रा मिस्त्रीलाई समेत भगाएर उसलाई पढ्नबाट वञ्चित गरेको छ । यसरी शेखरले समाजलाई नकारात्मक दिशातर्फ लैजान खोज्नुका साथै उपन्यासका नायिकालाई क्षति पुऱ्याएको हुँदा ऊ यस उपन्यासको प्रतिकूल पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ । यस्तै शिवराजको चरित्र पनि प्रतिकूलता तर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ । निर्मलाकी आमाको मृत्यु पश्चात पहाडमा अर्की पत्नी विहे गरेको शिवराजले शहरमा परस्त्रीसँग अवैध यौनसम्बन्ध राख्दै हिँडेको छ । उसले छोरी निर्मलालाई शिक्षकसँग होटेलको बन्दकोठामा चिया पिउँदैमा कुटपिट गरी घरनिकाला गरेको छ भने बहिनी तिलोत्तमालाई पनि सदासुन्दरसँग रात बिताएको निउमा घरनिकाला गरेको छ । पति, दाजु र बाबुको अभिभाव कत्व निर्वाह गर्न त परै जाओस उसले बाबुआमालाई समेत माधक पदार्थ सेवन गरी दुःख दिएको छ । त्यति मात्र होइन उसले सरकारी सम्पत्तिको पनि दुरुपयोग गरेको छ । त्यसैले शिवराज पनि प्रतिकूल पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ । यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यास अनुकूल र प्रतिकूल दुवै प्रकारका पात्रहरूको संयोजनबाट संरचित देखिन्छ ।

४. स्वभावका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

‘दोसाँध’ उपन्यासका पात्रहरूलाई स्वभावका आधारमा वर्गीकरण गर्दा गतिशील पात्रहरूमा शेखर, कृष्णलाल र सुमनलाई लिन सकिन्छ भने सदासुन्दर, तिलोत्तमा, मनोजा, नवीन, सत्यवती, शिवराज, मायावती, मिस्त्री, गाजली गतिहीन अर्थात स्थिर पात्रका रूपमा देखापर्दछन् । अन्य अति कम भूमिका भएका गौण पात्रहरू स्वभावका दृष्टिले खास चर्चायोग्य देखिँदैनन् ।

शेखर प्रस्तुत उपन्यासको गतिशील पात्रका रूपमा देखापर्दछ । शेखरले सुरुमा सदासुन्दरलाई आफ्नो आत्मिए साथी बनाउँछ । आफ्नो जीवनकै महत्वपूर्ण उपन्यास पढ्न

दिन्छ, भने पछि ऊ त्यही साथीको जीवनमा क्षति पुऱ्याउन तर्फ लाग्छ । उसले सदासुन्दर नभएको समय पारी उसकी छोरो जन्माइसकेकी श्रीमतीलाई भगाउने कुरा गर्नुका साथै गर्भिणी समेत बनाएर उसको दाम्पत्य जीवनमा तुषारापात ल्याइदिन्छ, त्यति मात्र होइन सदासुन्दरले धेरै समय र आफ्नै पैत्रिक सम्पत्ति खर्च गरी बनाएको स्कुलमा छदम भेष धारण गरी शिक्षक बनेर त्यहाँ भएको सबै सम्पत्ति हिनाविना पारी सदासुन्दरको आर्थिक पक्ष समेत कमजोर बनाएको छ । यसरी सुरुमा साथीप्रति सकरात्मक भूमिका निर्वाह गरेको शेखरले पछि एकाएक नकारात्मक व्यवहारतर्फ लाग्नु गतिशीलताकै उपज हो ।

कृष्णलाल प्रस्तुत उपन्यासको अर्को गतिशील पात्र हो । सँधै आफ्नै घर गृहस्थीमा व्यस्त रहने, अरूको कूभलो नचिताउने अनि अरूलाई सहयोग गर्न तर्फ ध्यान नदिने कृष्णलालले घरमा सम्पत्ति जोड्नुका साथै एकमात्र छोरालाई उच्च शिक्षासम्म पठाएका छन् । उनको चाहना छोराको उच्च पदको जागिर खाओस अनि सोही स्तरकी बुहारी विवाह गरौस भन्ने रहेको छ तर छोराको बाबुको चाहनालाई कुल्चेर युवतीहरूसँग यौन स्वतन्त्रतामा रमाएपछि उनी दुःखी अनि रुष्ट बनेका छन् । उनले सोही समयमा सँधै टिउसन पढ्न आउने छात्रा निर्मलालाई छोराको कोठामा अल्मलिएको देखेर सोधपुछ गरी उसलाई सहजै बुहारी स्वीकार गरेका छन् । छोराको गर्भिणी बनाई छोडेर गएपछि बुहारीलाई छोरीलाई जस्तो माया दिएका छन् । ऊ बिरामी पर्दा डाक्टर बोलाउने देखि नातिको अन्नप्राशन भव्यताका साथ मनाएका छन् । यी सबै उदाहरणहरूले कृष्णलालको गतिशीलता बुझाउँछन् ।

स्वभावका दृष्टिले गतिशील पात्रका रूपमा सुमनको चरित्र उल्लेख्य देखिन्छ । क्षण क्षणमा विचार परिवर्तन गर्ने पात्रका रूपमा सुमनको चरित्र चित्रित भएको पाइन्छ । सानैमा आमा निर्मलाको काखबाट समाजको अगाडि पराई बनेको बाबु शेखरले लगी प्रहरीबाट पक्राउ परेको सुमन छ वर्ष जेल सजाए भोगी निस्केपछि घरपविार बिसँन्छ अनि सडकमै बरफ बेच्ने, घरेलु कारखानामा काम गर्ने देखि सिनेमाको टिकट बलक गर्ने काम समेत गरी आफ्नो गुजारा चलाउँछ । त्यसबाट पनि जिबिका चलाउन कठिन भएपछि उसले पकेट मार्ने धन्दामा लाग्छ । कहिले त्यस्तो काम अपराध जस्तो मानी छोड्छ । यसैगरी समय बिताएको सुमनको एक दिन आफ्नै आमाकी साथी मनोजासँगको भेटमा उसलाई चिन्छ अनि मनोजाले घर जाने कुरा गर्दा सहजै स्वीकार गर्छ । घर पुगीसकेपछि आफ्नो पारिवारिक सम्बन्ध

स्थापीत गर्न खोज्छ, समाजको अगाडि बाबु बनेको सदासुन्दरले उसलाई छोरो मान्न अस्वीकार गरेपछि सुमनले आमासँग प्रश्न र बाबुसँग अंश माग्छ । यसैबेला सदासुन्दरले निर्मला र सुमनलाई घरमा कठवार लगाई छुट्याइदिएपछि ऊ आमाको साहार बनी आफ्नो भविष्य निर्माण तर्फ लाग्छ । आमाको सहयोगको लागि बृहारी पनि ल्याउँछ । यी सबै चरित्रहरू गतिशीलतर्फ उन्मुख भएको हुँदा सुमन गतिशील पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ ।

सदासुन्दर प्रस्तुत उपन्यासमा गतिहीन वा स्थिर स्वभाव भएको पात्रको रूपमा देखिन्छ । सदासुन्दर उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै तिलोत्तमाको प्राप्ति अनि उसको खुशीको लागि तल्लिन रहेको छ । उसले घरमा निर्मलालाई गर्भिणी बनाए पछि तिलोत्तमासँग विवाह गर्छ पछि ऊ घरमा आउन नमानेपछि सदासुन्दर आफै निर्मलाबाट जन्मेको आफूतर्फको छोरो लिई दोलखा गएको छ । त्यसैले सदासुन्दरलाई गतिहीन पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । तिलोत्तमाको सँधै एउटै चाहना देखिन्छ । सदासुन्दरलाई सदाका लागि आफ्नो एकलौटी पति बनाउने । उसले आफ्नो स्वभावमा कुनै परिवर्तन ल्याउन सकेकी छैन । मनोजाले उपन्यासको सुरु देखि अन्त्यसम्म नै योग्य पति खोज्न व्यस्त देखिन्छे । टाइपिस्टको जागिर खाएकी उसले आफ्नो योग्यता अनुसारको पति नपाएर अन्त्यमा मनोरागी बनेकीले मनोजा गतिहीन पात्रका रूपमा स्थापित भएकी छ । सत्यवतीमा छोरी तिलोत्तमा र नातिनी निर्मला प्रति माया भएपनि छोरीको वास्तविक प्रेम नबुझ्नु अनि नातिनी बेकसुर हुँदाहुँदै पनि रक्सी खाएको छोरो शिवराजले घरनिकाला गर्दा केही गर्न नसकेकी हुँदा उनलाई पनि गतिहीन पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । गाजलीको सँधै एउटै चाहना छ, पैसा अनि सम्पत्ति भएको केटालाई आफ्नो प्रेमी बनाउने । उसले सुमनसँग विहे गरे पनि घरमा बृहारीको भूमिका निर्वाह गर्न नसकेकी हुँदा गाजली गतिहीन पात्रका रूपमा स्थापित भएकी छ । शिवराज आफू परस्त्रीसँग यौन क्रिडामा रमाउने अनि घरमा बहिनी तिलोत्तमा र छोरी निर्मलाको वास्तविकता नबुझी चरित्रहीन मात्र ठानेको हुँदा उसलाई रुढीवादी सोच भएको गतिहीन पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी हेर्दा दोसाँध उपन्यासमा गतिशील र गतिहीन दुवैखाले स्वभाव भएका पात्रहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

५. जीवनचेतनाका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

जीवन चेतनाका आधारमा विवेच्य उपन्यासका पात्रहरूलाई नियाल्दा निर्मला, सदासुन्दर, तिलोत्तमा, मनोजा, शेखर, मिस्त्री सुमन, नवीन, गाजली प्रमुख व्यक्तिगत पात्रका रूपमा देखापर्दछन् । यी पात्रहरू मध्ये निर्मला, सदासुन्दर र तिलोत्तमाले समाजको कुनै एक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्नु भन्दा पनि प्रेमप्रणयमा व्यस्त देखिएकाले तिनीहरूलाई व्यक्तिगत जीवन चेतना भएका पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । टाइपिस्टको जागिर गर्ने मनोजा त्यही वर्गको प्रतिनिधित्व गर्नु भन्दा पनि योग्य पतिको खोजमा भौतारिएकीले उसको स्वभाव स्थिर देखिँदैन । यस्तै उच्चशिक्षा हाँसिल गरेको अनि उपन्यास लेख्ने शेखर अर्काकी श्रीमतीलाई गर्भिणी बनाउनु, हितैसी साथीको विरोधमा उत्रनु तथा श्रीमतीको कतव्य निर्वाहमा विमुख देखिनु जस्ता स्वभावले उसलाई व्यक्तिगत पात्र मान्न सकिन्छ । यस्तै मिस्त्री, गाजली, सुमन र नवीनले पनि कुनै एक वर्गको मात्र प्रतिनिधित्व गरेका छैनन् । यस्तै अन्य व्यक्तिगत पात्रहरूमा नरोत्तम, प्रेमविनोद, सदासुन्दरको चिठी ल्याउने गाउँले, मृणाल , कान्तिलाल, सरिता, बसुधा, हरिमाया, भनकबहादुर, मनोजालाई चुम्बन गर्ने युवक, कृष्णलता, माहिलीदिदी, सिमाली , बौलाही, सुशीला, देखिन्छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासका वर्गगत पात्रहरूमा सत्यवतीले ममतामय आमा तथा हजुरआमाको भूमिकामा देखाएकीले वर्गगत पात्र अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यस्तै मायावतीले छोरोले गर्भिणी बनाई छोडेकी युवतीलाई सहजै बुहारी स्वीकार गरी एक आदर्श सासुको भूमिका निर्वाह गरेकी छन्, यस्तै कृष्णलालले पनि सदासुन्दरले अलपत्र पारेकी युवती निर्मलालाई सहजै बुहारी स्वीकार गरी एक आदर्श सासुराको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । साँहिलाबाबुले तिलोत्तमालाई शरण दिई अभिवाकत्व निर्वाह गरेकाले उनलाई पनि वर्गगत पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तै अन्य वर्गगत पात्रहरूमा रिक्सावाला, डाक्टर, इन्सपेक्टर, प्रहरी, वेटर, रने, गोठालाहरू, गाउँलेहरू, विद्यार्थीहरू आदि पर्दछन् ।

६. आसन्नताका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यासमा पात्रहरूको प्रस्तुतीकरण दुई किमिसले गरिएको हुन्छ । मञ्चबाट र नेपथ्यबाट उपन्यासमा उपस्थित भई कार्यव्यापार वा संवाद प्रस्तुत गर्ने पात्र मञ्चीय पात्र हुन भने कथयिता वा अन्य पात्रले नामोच्चारण मात्र गरिएका र प्रत्यक्ष कार्य व्यापारमा

संलग्न नदेखिने नेपथ्य पात्र हुन् । यस दृष्टिले हेर्दा दोसाँध उपन्यासका पात्रहरू मञ्च र नेपथ्य दुवै स्तरबाट प्रस्तुत गरिएका देखिन्छन् ।

आसन्नताका आधारमा हेर्दा यस उपन्यासका पात्रहरूमध्ये निर्मला, सदासुन्दर, तिलोत्तमा, शेखर, मनोजा, मायावती, कृष्णलाल, शिवराज सत्यवती, मिस्त्री, सुमन, नवीन साँहिलाबाबु, गाजली, नरोत्तम, प्रेमविनोद, डाक्टर, इन्सपेक्टर, घलानमाहिला साँहिलाबाजे, सदासुन्दरको चिठी ल्याउने गाउँले, गोठालाहरू, गाउँलेहरू, रिक्सावाला, मनोजालाई चुम्बन गर्ने युवक, प्रहरी, रने, मृणाल, कान्तिलाल, सरिता, बसुधा, हरिमाया, भनकबहादुर, वेटर माहिलीदिदी मञ्चीय पात्र हुन भने निर्मलाकी आमा, सौतेनीआमा, सिमाली, विद्यार्थीहरू, बौलाही, बसुधाका छोराछोरी, भनकबहादुरका भतिजा आदि नेपथ्य पात्र हुन् । निर्मलाकी आमा ऊ सानै छँदा मृत्युको शिकार बनेकी छ । उसको मञ्चमा उपस्थिति छैन । निर्मलाकी सौतेनी आमा पहाडमा छ उसको पनि मञ्चमा उपस्थिति छैन । कृष्णलता मञ्चमा देखिए पनि उसको प्रस्तुति मञ्चमा छैन । सुब्बा निर्मलाका हजुरबुवा हुन उनको मञ्चमा उपस्थिति छैन । सदासुन्दरका कान्छाबुवा र कान्छीआमा निर्मलाका छोराको अन्नप्राशनमा उपस्थित भए पनि उनीहरूको मञ्चमा कार्यव्यापार छैन । सिमाली, विद्यार्थीहरू, बौलाही मञ्चमा देखिए पनि संवाद प्रस्तुत नगरेकाले नेपथ्य मै देखिन्छन् भने बसुधाका छोराछोरी र भनकबहादुरका भतिजाको नामोच्चारण मात्र गरिएकोले यिनीहरू नेपथ्य पात्रका रूपमा चित्रित छन् । निष्कर्षमा विवेच्य उपन्यासमा मञ्चीय र नेपथ्य दुवै प्रकारका पात्रहरूको सहभागिता रहेको देखिन्छ ।

७. आबद्धताका आधारमा चरित्रहरूको वर्गीकरण

आबद्धताका आधारमा विवेच्य उपन्यासका पात्रहरूलाई नियाल्दा निर्मला, सदासुन्दर, तिलोत्तमा, मनोजा, शेखर, मायावती, कृष्णलाल, शिवराज, सत्यवती, मिस्त्री, सुमन, नवीन, साँहिलाबाबु, गाजली, सदासुन्दरको चिठी ल्याउने गाउँले, शेखरको घरभेटी, नरोत्तम, प्रेमविनोद, डाक्टर, इन्सपेक्टर, गोठालाहरू, गाउँलेहरू, घलानमाहिला, प्रहरी, मृणाल, कान्तिलाल, सरिता, बसुधा, हरिमाया, भनकबहादुर लगायत अन्य पात्रहरू बद्ध पात्र हुन । निर्मला प्रस्तुत उपन्यासको केन्द्र बिन्दुमा रहेकी छ र सम्पूर्ण उपन्यास उसकै जीवनवृत्त र समस्याहरूको सेरोफेरोमा केन्द्रित छ । यस उपन्यासमा मनोजा र मिस्त्रीको जीवनकथासँग सम्बन्धित भएर आएका पात्रलाई पनि बद्ध पात्र नै मान्न सकिन्छ । यस्तै वेटर, रने, माहिली

दिदी, सिमाली, बौलाही, सुशीला, बसुधाका छोराछोरी, भनकवहादुरका भतिजा आदि पात्र मुक्त पात्र हुन । यी पात्रहरूमध्ये वेटर मनोजाले शेखरलाई खोज्न जादा सहरको रेष्टुरामा टिक्स्की दिएको युवक हो । रने सुमनको साथी हो । माहिलीदिदी तिलोत्तमकी फुपू हुन् । सिमाली उनकी भतिजी हुन् । बौलाही तिलोत्तमाका साँहिलाबाबुको घर नजिकै हिड्ने अनि पतफताउने मगज विग्रकी युवती हो । सुशीला, मृणाल अनि सरिता मनोजाका साथी हुन् यस्तै बसुधाका छोराछोरी र भनकवहादुरका भतिजा पनि मुक्त पात्र हुन । मुक्त पात्रलाई उपन्यासबाट अलग्याइदिने हो भने पनि उपन्यासको कथानकमा खासै हलचल उत्पन्न नहुने देखिन्छ । त्यसैले यिनीहरू उपन्यासका मुक्त चरित्रहरू हुन् ।

३.२.१ प्रमुख र अन्य उल्लेख्य पात्रहरूको चरित्रचित्रण

दोसाँध उपन्यास चरित्रचित्रणका दृष्टिले उत्कृष्ट देखिन्छ । यस उपन्यासमा महत्वपूर्ण कार्य र भूमिकाका आधारमा तीनजना पात्रहरूलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । ती हुन्-निर्मला, सदासुन्दर र शेखर । यी प्रमुख पात्रहरूको आ-आफ्नै प्रकारका चारित्रिक विशेषता रहेका छन् भने तिलोत्तमा, मनोजा, शिवराज, सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, मिस्त्री, सुमन र नवीन उपन्यासका महत्वपूर्ण पात्र हुन् । यिनीहरूको चारित्रिक विकास र विशेषता के कस्तो रहेको छ, त्यसबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन गर्नु बाञ्छनीय देखिन्छ ।

(क) निर्मला

निर्मला 'दोसाँध' उपन्यासकी प्रमुख स्त्री पात्र हो । सानैमा आमाको मृत्यु भएपछि हजुरआमा र हजुरबाबुको हेरचाहमा हुर्केकी ऊ मध्यवर्गीय परिवारकी एक पढेलेखेकी नारी चरित्र हो । शारीरिक रूपमा आकर्षक देखिने नारीसुलभ नम्र व्यवहार, चञ्चल अनि सोभो स्वभाव भएकी निर्मलामा २० वर्षमा प्रवेश गर्नुसँगै कामेच्छा देखापर्दछ । सोही कारण ऊ आफूलाई टिउसन पढाउने शिक्षक सदासुन्दरसँग नजिक बन्दै जानुका साथै होटेलको बन्द कोठामा चिया पिउन समेत पुग्छे । त्यही निउमा रक्सी खाएर परस्त्रीसँग घुम्ने बाबु शिवराजले घरमा आएर कुटपिट गरी घर छाड्न भनेपछि निर्मलाले आफ्नो वेकसुरता अनि बाबुको कुयौनचरित्रको यसरी पर्दाफास गर्छे, "हाँमी बाहिर निस्कँदा बालाई ढोकामा देखे ।

उहाँसित पनि कृष्णलता थिई । उहाँ पनि त्यो रण्डीसित त्यही कोठामा जान चाहनु हुन्थ्यो”
पृ. २ ।

निर्मलाको उपर्युक्त भनाइबाट ऊ एक निडर युवती को रूपमा देखा पर्दछे तर घरको कमजोर आर्थिक अवस्था तथा सदासुन्दर प्रतिको आकर्षणको कारण ऊ सदासुन्दरसँग शरण माग्न पुगी गर्भधारण गर्छे । सदासुन्दरले सोही राती सुचनात्मक पत्र छोडी प्रेमिका भएको गाँउ मन्थली तर्फ गए पछि निर्मला उसकै कोठामा छुट्टपटाई यस्तो पश्चाताप व्यक्त गर्छे, “म पनि कस्तो मानिसकहाँ शरण पर्न आएकी ? म पनि बुद्धि भएकी हुँ र ? मलाई अब दुनियाको अगाडि मुख देखाउन नहुने भइहाल्यो । मेरो कुमारित्व पनि भत्काइदियो”
पृ. ७ ।

उपयुक्त भनाइबाट निर्मलामा हतारमा काम गर्ने अनि फुर्सदमा पछुताउने प्रवृत्ति देखिन्छ । दुई दिनपछि सदासुन्दरका बाबु आमाले सोधपुछ गरी सहजै बुहारी स्वीकार गरेपछि निर्मला बुहारीको भुमिका निर्वाहतर्फ लाग्छे । यथा समयमा छोराको जन्म दिएकी निर्मला पति घरमा नफर्केपछि निराश बन्दै जान्छे । छोरो दुई वर्षको भइसक्दा पनि सदासुन्दर घर नफर्केपछि निर्मला यौनेच्छाले तड्पिन्छे । उसले सपनामा अश्लील उपन्यसाको लेखक शेखरको फोटो देखी त्यसको खोजीको लागि साथी मनोजालाई माइत पठाउँछे अनि आफ्नो सौन्दर्यप्रति चासो बढाउँछे । सोही समयमा उसको घर नजिकैको अर्को घरमा शेखरको आगमन भएपछि निर्मला उसलाई भेट्ने शेखरको डेरामा जान्छे । सोही समयमा एक रातको लागि घर फेर्कको सदासुन्दरसँग निर्मलाले पतित्व माग्छे । त्यस कुरालाई सदासुन्दरले वास्ता नगरी भोलि पल्टै दोलखा फर्केपछि ऊ विक्षिप्त बन्दै अनि पति गएकै राती गोप्य रूपमा आफ्नै घरमा आएको शेखरसँग यौन सन्तुष्ट प्राप्त गरी गर्भधारण गर्छे । सोही कारण निर्मला आफ्नो दाम्पत्य जीवनबाट विचलित बन्न पुग्छे । आँफु आएकै समयमा शेखरको गर्भधारण गरेकी निर्मलालाई आफ्नो सामाजिक प्रतिष्ठामा आँच आउने विचारले केही समय आफ्नै छोरो जस्तो गरेको सदासुन्दरले बाबु आमाको मृत्यु पश्चात दोलखाबाट घर फर्की आँफू तर्फको छोरो आफूसँगै राखी शेखरतर्फको छोरो सुमन र निर्मलालाई घरमा कठवार लगाई छुट्याइ दिएपछि निर्मला अन्योलमा पर्छे, यहाँ ऊ आफ्नो स्वतन्त्रताको लागि केही नभनी मौन बसेकी छ । ऊ शेखरतर्फको छोरो सुमनसँग सदासुन्दरकै घरमा बस्छे । उसले एकातिर शेखरतर्फको छोरो पनौतीमा जाँदा उसैलाई दिन्छे,

भने अर्कोतर्फ आफ्नो पहिलो सन्तान नवीनलाई सदासुन्दरले लैजाँदा पनि मौन देखिन्छे । यसरी हेर्दा निर्मला मातृत्व भन्दा कामेच्छाले ग्रसित युवतीका रूपमा देखापर्दछे । सदासुन्दरले आँफुतर्फ छोरो नविनलाई लिई प्रेमिका भएको गाउँ मन्थली गएपछि निर्मला शेखरसँग बस्न चाहेर उसको खोजी गरेकी छ तर त्यसमा ऊ सफल भने भएकी छैन । यसमा लेखकको पनि निर्मला प्रति नै भुकाव देखिन्छ । सदासुन्दरले निर्मलालाई गर्भिणी बनाई उसकै फुपू तिलोत्तमालाई लिएर दोलखामा बसेपछि निर्मला पनि शेखरसँग बस्न हुने धारणा उपन्यासकारको रहेको छ ।

मनोवैज्ञानिक कोणबाट हेर्दा निर्मला फ्रायडको योनमनोविश्लेषणसँग सम्बन्धित देखिन्छे । मान्छेका उचित-अनुचित सबै कार्यका मूलमा कामशक्ति वा यौनशक्तिको भूमिका रहन्छ । (शर्मा र लुइटेल् २०६७: १७६) । निर्मला यही काम शक्ति वा कामेच्छाद्वारा नै सञ्चालित देखिन्छे । सुरुमा सदासुन्दरसँग आकर्षित भएकी निर्मला शरण मार्गने निउमा उसैको घरमा गई गर्भधारण गर्छे । लामो समयसम्म पति घर नफर्केपछि उसमा पून यौनेच्छा बढ्दै जान्छ । त्यसपछि निर्मलाले सपनामा अश्लील उपन्यासको लेखक शेखरको फोटो देखी त्यसको खोजीको लागि मनोजालाई माइत पठाउँछे अनि आँफुले मानसिक रूपमा शेखरको खोजी गर्छे । यहाँ सदासुन्दर नभएको समयमा निर्मलाले अश्लील उपन्यासको लेखक शेखरलाई खोज्नुले उसको अचेतनमा रहेको शेखरप्रतिको यौन चाहनालाई दर्शाउँछ । सोही समयमा निर्मलाको घर नजिकैको अर्को घरमा शेखर आउँछ । निर्मला उसलाई भेट्न दिनहुँ उसको कोठामा जान्छे त्यती मात्र होइन एक रातको लागि घरमा आएको पति भोलिपल्टै दोलखा फर्केपछि त्यही राती गोप्य रूपमा आफ्नै घरमा आएको शेखरलाई आफ्नो कोठामा लागि यौनसन्तुष्टि सहित गर्भधारण गर्छे । यसरी हेर्दा निर्मला कामशक्तिद्वारा नै सञ्चालित देखिन्छे ।

निर्मला पूर्वीय संस्कृतिमा हुर्केर पाश्चात्य संस्कृतिमा जस्तो यौन स्वतन्त्रतालाई अँगालेकी युवती हो । स्वतन्त्रसँग जीवन जीउन चाहने उसले सदासुन्दरको सम्बन्धबाट नविनलाई जन्माई पून उसको अनुपस्थितिमा परपुरुष शेखरको सम्बन्धबाट अर्को छोरो सुमनलाई जन्माएकी छ त्यो पूर्वीय संस्कृतिमा अपवित्र ठहर्दछ सोही कारण निर्मला आफ्नो दाम्पत्य सम्बन्धबाट विचलित देखिएकीले ऊ उपन्यासकी गतिहीन पात्रका रूपमा स्थापित छ । उपन्यासमा उसकै भूमिका मुख्य भएकाले प्रमुख, समाजको कुनै एक वर्गको

प्रतिनिधित्व नगरेकाले व्यक्तिगत र उपन्यासबाट अलग गर्न नमिल्ने बद्ध एवम मञ्चीय पात्र हो ।

(ख) सदासुन्दर

सदासुन्दर दोसाँध उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा आधान्त यसको सक्रिय भूमिका रहेको छ । सम्पन्न बाबुआमाको एकलो छोरो अनि स्नातकोत्तरसम्मको शिक्षा लिएको सदासुन्दरले आफु पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी यौन स्वतन्त्रतामा रमाई बहुपत्नी बनाउँछ अनि सन्तान जन्माउँछ तर त्यसै गरी परपुरुषसँग सम्बन्ध राखेकी श्रीमती र उसबाट जन्मेको सन्तानलाई घरपरिवारले स्वीकार गरे पनि उसले स्वीकार गर्न सक्दैन । यसरी हेर्दा ऊ परम्परागत पुरुषप्रधान संस्कारलाई अवलम्बन गर्ने पात्रका रूपमा देखा पर्दछ ।

नैतिकवान तथा कर्तव्यनिष्ठ बाबुआमाको छोरो उ पढाई सकेपछि यौन स्वतन्त्रतामा रमाउँछ । सुरुमा आफैले टिउसन पठाउने छात्रा तिलोत्तमा प्रति आकर्षित भएको उसले रातमा आफ्नै घरमा भोग समेत गर्छ तर सोही निउमा तिलोत्तमालाई दाजुले घरनिकाला गर्दा ऊ मौन देखिन्छ । यसबाट उसले लुकेर काम गर्ने तर डटेर त्यसको सामना अनि प्रतिक्रिया गर्न नसक्ने पानीमरुवा चरित्रतालाई देखाउँछ । तिलोत्तमा विस्थापीत भई मन्थली पुगेपछि सदासुन्दरले उसकै भतिजी निर्मलासँग नजिक बन्दै जानुका साथै होटेलको बन्द कोठामा चिया पिउन समेत लैजान्छ । त्यही समयमा निर्मलाको बाबुले देखी उसलाई घरनिकाला गरेपछि सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएको निर्मलालाई उसले शरण दिई यस्तो कामेच्छा प्रकट गर्छ, “होइन निर्मला । म तिमी दिदीलाई भन्दा तिमीलाई चाहन्छु । दिदीभन्दा तिमी धेरै राम्री लाग्छ मलाई” पृ. ४

सदासुन्दरको यस भनाईबाट ऊ युवतीप्रति कति आशक्त रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । उसले यसै गरी निर्मलालाई गर्भिणी त बनाउँछ तर श्रीमती स्वीकार नगरी पूर्व प्रेमिका भएको गाउँ मन्थली तर्फ लाग्छ । यसले सदासुन्दरको अवसरवादी प्रवृत्तिलाई दर्शाउँछ । मन्थली गएको उ तिलोत्तमासँगको पूर्णमिलन पश्चात विद्यार्थीहरूको सामु विवाह मन्दिरमा गर्छ अनि उसको खुसीको लागि घरमा नफर्की पूर्वैउली थलो दोलखामा गई स्कुल खोल्छ र श्रीमती तिलोत्तमालाई शिक्षिका नियुक्ति गर्छ । घरमा निर्मलालाई बुहारी स्वीकार गरेको

थाहा पाएको उसले छोरो जन्मसकेपछि मात्रै बधाई पत्र पठाई श्रीमती अनि छोरो स्वीकार गर्छ तर घर फर्किएन यहाँ सदासुन्दरले निर्मलालाई खैलौना बनाएको देखिन्छ । सदासुन्दर घर नफर्केपछि कामेच्छाले तडपिएकी निर्मलाले घर नजिकैको अर्को घरमा आएको शेखरसँग सम्बन्ध बढाउँदै गरेको समयमा छोरो चार वर्षको भएपछि सदासुन्दर घरमा फर्कन्छ, उसले निर्मलाले पतिव्रत माग्दा पनि वास्ता गर्दैन र भोलिपल्टै दोलखा जान्छ । सोही राती गोप्य रूपमा आएको शेखरसँग यौनेच्छा पूर्ति गरेकी निर्मलाले छोराको जन्म दिन्छे । पति आएको समयमा शेखरको गर्भधारण गरी अर्को छोरो जन्माएपछि घरपरिवार खुशी हुन्छन् तर सदासुन्दर आफ्नो सहवास बिना कसरी गर्भिणी भई भनी दङ्ग पर्छ । शेखरसँग निर्मलाको आवतजावत चलेको थाहा पाएको उसले श्रीमती प्रति कुदृष्टिले हेर्छ अनि समाजको अगाडि आफ्नै छोरो जस्तै गरी चिठी पठाउँछ, यसमा सदासुन्दरको संयम देखिन्छ तर बाबु आमाको मृत्यु पश्चात उ घरमा फर्की शेखरतर्फको छोरालाई अस्वीकार गरी निर्मलासँग यस्तो प्रतिक्रिया गर्छ

“अब देखि म यही सम्भूँ सडकमा हिँड्ने मगन्तेका छोराछोरी पनि मेरै हुन”
पृ. ८६ ।

उपर्युक्त भनाइबाट शेखरको पुरुषत्व अनि पूर्वीय संस्कारको प्रभावलाई दर्शाउँछ । आफ्नै बाबु सम्भेको सुमनलाई सदासुन्दरले रुखो व्यवहार गर्दा अंश माग्छ, सोही निउमा निर्मलालाई समेत स्वीकार गर्न नसकेको उसले दुवैतर्फ दृष्टिगत गरी यस्तो प्रतिक्रिया गर्छ “तिमीहरू दुवै जना आमाछोरालाई म अंश छुट्याइदिन्छु” पृ. ९४

निर्मला र शेखरतर्फको छोरो सुमनलाई घरमा कठवार लगाई छुट्याएपछि सदासुन्दर आफूतर्फको छोरो नवीनलाई लिई तिलोत्तमा भएको गाउँ दोलखा जान्छ यसबाट सदासुन्दर पितृसत्तात्मक सोच भएको पात्रका रूपमा देखिन्छ ।

मनोवैज्ञानिक कोणबाट हेर्दा सदासुन्दर फ्रायडीय यौन मनोविश्लेषणको नजिक देखिन्छ । मान्छेका उचित र अनुचित सबै कार्यका मूलमा कामशक्ति वा यौनशक्तिको भूमिका रहन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६७: १७६) सदासुन्दर यही कामशक्तिद्वारा सञ्चालित देखिन्छ । सुरुमा तिलोत्तमाप्रति आकर्षित भएको सदासुन्दरले उसलाई टिउसन पढ्न आफ्नै घरमा आएको समयमा भोग गर्छ । त्यसपछि तिलोत्तमालाई सोही निउमा दाजुले घरनिकाला

गरेपछि ऊ तिलोत्तमाकै भतिजीसँग होटेलको बन्दकोठामा चिया पिउन जानुका साथै शरण माग्न आएकी निर्मलालाई गर्भिणी बनाउँछ । त्यसपछि ऊ सोही राती प्रेमिका तिलोत्तमा भएको गाउँ मन्थली गई उसैसँग विहे गर्छ अनि उसको खुसीको लागि दोलखामा स्कूल खोल्छ । घरबाट बाबुआमाले पत्र पठाउँदा पनि बास्ता गर्दै न उल्टै प्रेमिकाको खुशीको लागि पैत्रिक सम्पत्ति खर्च गर्छ । यसरी हेर्दा सदासुन्दर कामशक्तिद्वारा नै सञ्चालित देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सदासुन्दरले परम्परागत पूर्वीय संस्कारलाई जित्न सकेको छैन । उ आफुं पाश्चात्य संस्कृतिमा जस्तै यौन स्वतन्त्रतालाई अँगालेर एकै घरका दुई युवतीसँग यौन क्रिडामा रमाउँछ तर पतिबाट पतित्वको भाग गर्दा पनि नपाएकी श्रीमतीले पति आएको समयमा परपुरुषसँग सम्बन्ध राखी सन्तान जन्माउँदा समाज अनि घरपरिवारले स्वीकार गरेपनि सदासुन्दरले स्वीकार गर्दैन । यसरी हेर्दा ऊ आधुनिक शिक्षित युवक भइकन पनि परम्परागत संस्कारलाई निरन्तरता दिने गति हीन पात्रका रूपमा देखिन्छ । एक रातमा श्रीमती बनेकी निर्मलालाई सदासुन्दरले पैत्रिक सम्पत्तिमा हक दिई समाज विरोधी कार्य नगरेकाले ऊ यस उपन्यासको अनुकूल पात्र नै मानिन्छ तर पूर्ण रूपमा भने होइन । बाबु आमाको कर्तव्यप्रति विमुख ऊ युवतीसँग कामेच्छा पूर्ति गर्न अनि प्रेमिकालाई फकाउन तल्लिन देखिएकाले सदासुन्दर व्यक्तिगत जीवन चेतना भएको पात्र हो । उपन्यासका सम्पूर्ण घटनाहरू यसकै केन्द्रियतामा घुमेकाले सदासुन्दर उपन्यासको मञ्चीय अनि बद्ध पात्र हो ।

(ग) शेखर

शेखर दोसाँध उपन्यासको प्रमुख पुरुष खल पात्र हो । नकारात्मक सोचाइ र कार्यबाट उसले आफ्नो व्यक्तित्वको निर्माण गरेको छ । सुरुमा अश्लील उपन्यास लेखी युवतीहरूलाई यौन क्रिडा तर्फ उन्मुख गराएर शेखर उपन्यासकारबाट परिचित भएको उसले पछि प्रकाश, मायादत्त र बाबुराम छद्म नाम राखी युवतीहरूसँग अनैतिक सम्बन्ध राख्दै हिड्ने यौनपिपासुको रूपमा शेखरको चरित्र उपन्यासमा चित्रित छ । त्यसैले शेखरको प्रवृत्ति उपन्यासमा प्रतिकूल देखिन्छ । शेखर बाबुआमा विहिन टुहुरो व्यक्ति हो । सुरुमा उसको आफन्त भन्ने नजिकको व्यक्तिका रूपमा साथी सदासुन्दर मात्रै देखिन्छ पछि उसले मिस्त्रीसँग प्रेमको बाहना बनाई पति बनेपनि त्यो केवल कामेच्छा पूर्तिको निमित्त मात्र देखिन्छ । शेखर मूलतः निर्मला र सदासुन्दरको दाम्पत्य सम्बन्ध विच्छेद गर्ने बाधक देखिन्छ । स्नातकसम्मको शिक्षा लिएको शेखरले समाजलाई सकारात्मक दिशातर्फ उन्मुख

गराउनुको साटो उल्टै पतिवियोगमा छटपटिएकी युवती निर्मलासँग अनैतिक सम्बन्ध राखी उसको दाम्पत्य जीवनलाई विच्छेद गर्ने अवसरवादी, व्यक्ति पीडक प्रवृत्ति शेखरमा देखिन्छ ।

शेखर बाबुआमा विहिन टुहुरो व्यक्ति हो । सुरुमा उसका आफन्तका नाममा साथी सदासुन्दर मात्रै देखिन्छ । पारिवारिक कुण्ठा पालेर बसेको शेखर जब यौवनावस्थामा प्रवेश गर्छ, त्यसपछि ऊ कामेच्छाले तड्पिदै जान्छ । त्यसपछि उसले अश्लील उपन्यास 'बगरे' लेखी यवतीहरूलाई आफुप्रति आकर्षित गर्न अनि उनीहरूलाई पनि यौनक्रिडा तर्फ उन्मुख गराउनतर्फ लाग्छ । सोही क्रममा उसले उपन्यासको प्रचारको लागि साथी सदासुन्दरलाई आग्रह गर्छ अनि सदासुन्दरले त्यो उपन्यास आफ्नो घरमा पढ्न आउने छात्रा तिलोत्तमा र निर्मलालाई दिन्छ । त्यसबाट निर्मला बढी आकर्षित हुन्छे । अवसरवादी स्वभावको शेखर त्यस पछि उसको सुगठित परिवाप्रति आँखा गाड्दै जान्छ । सदासुन्दरको सम्पूर्ण वास्तविकता बुझेको उसले जब सदासुन्दर निर्मलालाई गर्भिणी बनाई तिलोत्तमाको खोजमा मन्थली जान्छ । त्यसपछि शेखर पतिवियोगमा तड्पिएकी निर्मलाको कुनियतपूर्वक फाइदा उठाउन उसको घर नजिकैको अर्को घरमा डेरा लिएर निर्मलालाई आशावरीको नजरले हेर्छ । सोही क्रममा एक दिन निर्मला उसको कोठामा जाँदा प्रकाश छद्म नाम राखी भगाउने कुरा गरी निर्मलालाई मानसिक द्वन्द्वतर्फ धकेल्छ, त्यतिमात्र होइन उसलाई दिनहुँ जसो कोठामा बोलाइ आफ्नो बन्न खोज्छ । सोही समयमा छोरो चार वर्षको भएपछि सदासुन्दर घर आउँछ र निर्मलाको सहवास बिना भोलिपल्टै दोलखा फर्कन्छ । त्यसपछि शेखरले निर्मलालाई "मेरो बगरे उपन्यास पढेकाले तिमिले मेरो जीवनदान दिन सक्छेउ" भनी यौनेच्छा प्रकट गर्छ अनि सदासुन्दर गएकै राती गोप्य रूपमा निर्मलाको कोठामा गई गर्भिणी बनाउँछ । यही कारण निर्मला आफ्नो दाम्पत्य सम्बन्धबाट विचलित बनेकीले शेखरलाई उपन्यासको प्रमुख खल पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी विभिन्न छद्म नाम राखी कुमार्गलाई अवलम्बन गरेको शेखरले छोरो जन्मेको एक वर्षपछि डेरा छोडी अनेत्र जान्छ । यसबाट उसभित्रको यौनपिपासुयुक्त चरित्रको पर्दाफास हुन्छ ।

उपन्यासभरी नै छद्म नाम राखी कुमार्गलाई अवलम्बन गरेको शेखरले त्यसपछि सदासुन्दरले पैत्रिक सम्पत्ति खर्च गरी दोलखामा खोलेको स्कुलमा छद्म शिक्षक बनी सदासुन्दर र तिलोत्तमालाई शैक्षिक भ्रमण पठाई त्यहाँ भएको सबै सम्पत्ति कुम्ल्याएर त्यही स्कुलमा पढ्ने छात्रालाई भगाएको छ । यसरी हेर्दा शेखरले आफुलाई यौनपिपासु अनि

चोरको रूपमा समेत आफुलाई उभ्याएको छ । आफ्नो पारिवारिक पृष्ठभूमि समेत थाहा नपाएको उसले मिस्त्रीलाई भगाई गोकर्णमा उसकै गहना बेची सानो भुप्रो बनाएर बसेको छ तर त्यहाँ पनि ऊ सकारात्मक सोचाइबाट आगडि बढ्न सकेको छैन । त्यसपछि उसले निर्मलासँग आफुतर्फको छोरो मागी एकातिर उसको मातृत्वलाई विचलित बनाएको छ भने अर्कोतिर छोरोको जिम्मेवारी बहन गर्न सकेको छैन । निर्मला पनौती जाँदा गोप्य रूपमा मागेर ल्याउको छोरालाई पछि प्रहरीले पक्रेर जेल लैजाँदा उसले निकाल्न कोसिस गर्न त परै जाओस जेलमा भेट्न पनि गएको छैन र जेलबाट छुटेपछि लिन पनि गएको छैन साथै छोराकै पछि लागेर गएको मिस्त्री साँभु घर नफकिँदा उसले खोजी समेत गरेको छैन । त्यसैले उसले मिस्त्रीलाई श्रीमती बनाउनु पनि कामेच्छा पूर्तिको निमित्त देखिन्छ । यसरी उपन्यासभरी नै कुमार्गलाई अवलम्बन गरेको शेखरले मूलत निर्मलासँग अनैतिक सम्बन्ध राखी उसलाई गर्भिणी बनाएर सदासुन्दर र निर्मला बीचको दाम्पत्य सम्बन्धमा बाधक देखिएकाले शेखर **दोसाँध** उपन्यासको प्रमुख खलपात्र हो ।

मनोवैज्ञानिक कोणबाट हेर्दा शेखर फायडको कामशक्तिद्वारा सञ्चालित देखिन्छ । उसले सुरुमा अश्लील उपन्यास लेखी युवातीहरूलाई यौन क्रिडा तर्फ उन्मुख गराउनु, पतिवियोगमा परेकी निर्मलालाई भगाउने कुरा गर्नुका साथै गर्भिणी समेत बनाउनु अनि सदासुन्दरको स्कूलमा छद्म शिक्षक बनी त्यही स्कूलमा पढ्ने छात्रालाई भगाउनुले फायडीय यौन मनोविश्लेषणलाई पुष्टि गरेको देखिन्छ ।

(घ) तिलोत्तमा

तिलोत्तम प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक स्त्री चरित्र हो । सदासुन्दरसँग विहे गर्नु पूर्व ऊ निर्मलाकी फुपू र विवाह पश्चात्य सौताको रूपमा देखापर्दछे । स्नातकसम्मको शिक्षा लिएकी ऊ यौवनावस्थामा प्रवेश गर्नुसँग आफुलाई पढाउने शिक्षक सदासुन्दरसँग नजिक बन्दै जानुका साथै उसकै घरमा रात बिताउन समेत पुग्छे । सोहीकारण दाजु शिवराजले घरनिकाला गर्दा उसले प्रतिक्रिया गर्न सकिदैन र निरिह बनी बाबुको पूर्खेउली थलो मन्थली साँहिलाबाबुको घरमा शरण लिन पुगी त्यही माध्यमिक विद्यालयको सञ्चालन गरी एक कर्तव्यनिष्ठ शिक्षिका हुन्छे । सदासुन्दरसँग सच्चा प्रेम गरे पनि बाध्यता बस छुट्टिएकी उसले प्रेमी सदासुन्दरलाई बिर्सन नसकी पत्रमार्फत मन्थली बोलाउँछे । भतिजी निर्मलाले सदासुन्दरसँग शरण लिन पुगेको थाहा पाएपनि गर्भधारण गरेको थाहा नपाएकी उसले भेट

पश्चात गणेशस्थानमा विवाह गर्छे । केही समय मन्थली मै बसेकी ऊ सदासुन्दरले दोलखामा स्कूल खोलेपछि त्यही स्कूलमा पढाएर बस्छे । घरमा निर्मलालाई गभिणी बनाई फुपू तिलोत्तमासँग विहे गरी सदासुन्दर दोलखामै बसेपछि निर्मला पतिवियोगमा छटपटाउँछे । त्यसमा उसकै श्रीमान बढी जिम्मेवार देखिन्छ । संयोगवश भतिजीकी सौता बनेकी तिलोत्तमा काठमाडौंको सुविधा सम्पन्न घरमा नआई विकट गाउँ दोलखामै बस्नु, निर्मलाको कुभलो नचिताउनुका साथै सासुससुराको समेत हेरविचार गर्नुपर्छ भन्ने धारणा भएकाले तिलोत्तमा यस उपन्यासकी अनुकूल तथा व्यक्तिगत पात्र हो । उसको भूमिका उपन्यासमा अन्त्यसम्म नै रहेकाले मञ्चीय, बद्ध तथा स्थिर स्वभाव भएकी पात्र हो ।

(ड) मनोजा

मनोजा दोसाँध उपन्यासकी सशक्त सहायक स्त्री पात्र हो । मनोजाको भूमिका उपन्यासमा निर्मलाकी साथीको रूपमा रहेको छ । निर्मलाले सदासुन्दरको गर्भधारण गर्नु पूर्व ऊ सदासुन्दरकी एकोहोरी प्रेमिकाको रूपमा देखापर्दछे भने पछि निर्मलाको दुःख सुखमा साथ दिने सहचारी बन्दछे । उसले उपन्यासको सुरुमा सदासुन्दरको गर्भधारण गरी पतिवियोगमामा परेकी निर्मलालाई पति घर फकिन्छ भनी दिनहुँ जसो उसको घरमा गई सान्त्वना दिएकी छ । मध्य भागमा कामेच्छाले पिल्सिएर सपनामा अश्लील उपन्यासको लेखन शेखरको फोटो देखी प्रत्यक्ष हेर्न खोजेकी निर्मलालाई उसको माइत गई फोटो ल्याएर निर्मलाको उत्सुकतालाई पूर्णता दिएकी छ भने अन्त्यमा शेखरको साथबाट प्रहरीले पक्राउ गरी बेखबर भएको छोरो सुमनलाई सडकबाट घर लगी उसको मातृत्वलाई पूर्णता दिएकी छ । यसरी मनोजाले पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरेर सस्तो यौन सम्बन्धको कारण दाम्पत्य सम्बन्धमा बाँधिई पतिको माया नपाएकी निर्मलालाई सहयोग पुऱ्याएको हुँदा ऊ यस उपन्यासकी अनुकूल चरित्र हो । उसको भूमिका उपन्यासमा अन्त्यसम्म नै रहेको छ । त्यसैले मनोजा उपन्यासकी मञ्चीय पात्र हो । उसको भूमिकालाई उपन्यासबाट निकालिदिने हो भने उपन्यासले पूर्णता प्राप्त गर्न नसक्ने स्थिती देखिएकाले ऊ बद्ध पात्र हो ।

मनोवैज्ञानिक कोणबाट हेर्दा मनोजा फ्रायडीय यौन मनोविश्लेषण नजिक देखिन्छे । टाइपिस्टको जागिर खाइएकी ऊ शारीरिक रूपमा सुन्दर, शिक्षित अनि घमण्डी युवतीको रूपमा देखापर्दछे । आफुलाई उच्च कोटीकी युवती सम्झने मनोजाले सुरुमा सदासुन्दरलाई आफ्नो लागि योग्य केटा सम्झी उसैसँग आकर्षित हुन्छे भने सदासुन्दरले प्रेमीकाको रूपमा

नहेरी साथीको रूपबाट मात्र हेर्दा निराश बनी उसैले भनेको केटा शेखरसँग विहे गर्ने अठोट गर्छे । सोहीकारण ऊ शेखरको खोजमा सडक देखि जुलुस सम्म पुग्छे, यो उसको अचेतनमा रहेको शेखर प्रति चाहना हो । घरमा विवाहको लागि कुरा गर्दा आफू सुहाउँदो हुँदैनन् भन्दै यस्तो प्रतिक्रिया गर्छे । “ऊ मलाई भन्दा आफूलाई श्रेष्ठ ठान्छ । मेरो अदरणीय † के म एउटी अन्जान केटी जस्तो उसित व्यवहार गरू ? मेरो विचारसित उसको मेल खाँदैन ।” पृ ३३ । उपयुक्त भनाईबाट मनोजा उच्चतागन्धिबाट ग्रसित युवतीका रूपमा आफूलाई स्थापित गरेको छ । एकोहोरो स्वभावकी उसले सदासुन्दरले भनेको केटा आफ्नो लायक ठान्नु र अन्त्यमा निर्मलाबाट ऊ यौनपिपासु भएको थाहा पाई यौनको अतृप्तिबाट मनोरोगी बनेकी छ । व्यक्तिगत गुणले थिचिएको मनोजाले जीवनलाई सकारात्मक रूपबाट अगाडि बढाउन नसकी अन्योलमा परकीले ऊ उपन्यासकी गतिहीन पात्र हो ।

(च) शिवराज

शिवराज प्रस्तुत उपन्यासको सहायक पुरुष खल पात्र हो । उपन्यासमा उसको भूमिका निर्मलाको बाबुको रूपका रहेको छ । छोरी निर्मला सानै छँदा पहिली श्रीमती गुमाएको उसले पहाडमा दोस्री श्रीमती विवाह गरी सहरमा परस्त्री कृष्णलतासँग यौन क्रिडामा रमाउने अनि रक्सी सेवन गरी घरमा आई बहिनी र छोरीलाई नैतिकताको वकालत गर्ने यौनपिपासुका साथै रुढीवादी सोच भएको असत पात्रका रूपमा देखापर्दछ । बाबुआमाको कर्तव्यप्रति विमुख उसले पैत्रिक सम्पत्तिमा हक जमाउनको लागि बहिनी तिलोत्तमा र सदासुन्दरको सच्चा प्रेम नबुझीकन पनि घर निकाला गरेको छ भने छोरी निर्मलालाई पनि विवाह गर्दा दाइजो दिनुपर्ने सम्झी सोही युवकसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेर चिया पिउँदैमा सत्यता नबुझी घरमा आई कुटपिट गरेर घर निकाला गरेको छ । यसरी हेर्दा ऊ गैरजिम्मेवार दाजु तथा बाबुका रूपमा आफूलाई स्थापित गरेको छ । समय अनुसार परिवर्तन हुन नसकेको उसले बहिनीकै प्रेमीसँग जबर्जस्ती श्रीमती बन्न पठाएको र सोही कारण निर्मलाको दाम्पत्य जीवन अन्योलमा परेकाले शिवराज उपन्यासको प्रतिकूल तथा गतिहीन पात्र हो । व्यक्तिगत स्वभावले थिचिएको उसले उपन्यासलाई अगाडि बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेकोले शिवराज बद्ध तथा मञ्चीय पात्र हो ।

(छ) सत्यवती

सत्यवती प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक स्त्री पात्र हुन् । उपन्यासमा उनको भूमिका निर्मलाकी हजुरआमाको रूपमा रहेको छ । नातिनी सानै छँदा बुहारी गुमाएकी उनले निर्मलाको स्याहारसुसार गरी हुर्काउने तथा पढाउने जिम्मेवारी पुरा गरी आफ्नो अभिभावकत्व निवार्ह गरेकी छन् । रक्सी खाएको छोराको अगाडि निरिह बनेकी उनी छोरी तिलोत्तमा तथा नातिनी निर्मलाको भविष्य प्रति चिन्तनशील देखिन्छन् । छोरा शिवराजले वास्तविकता नबुझी निर्मलालाई घर निकाला गर्न खोज्दा उनले रोक्न खोजी “दिदीको कोठामा बस” भनेबाट उनी ममतामय हजुरआमाको रूपमा आँफूलाई स्थापीत गरेकी छन् । सदासुन्दरसँग शरण माग्नु गएको निर्मलाले उसैको गर्भधारण गरी माइत नभर्केपछि सत्यवतीले उसैको साथी मनोजासँग हालखबर बुझ्नु, सरस्वती स्थानमा निर्मला नबोली हिँड्दा आँफै बोलाउनु, निर्मलाको छोरोलाई पैसा दिनु, माइत आइदिए हुन्थ्यो जस्तो गर्नु यी सबै मातृत्वपूर्ण क्रियाकलापले सत्यवती अनुकूल तथा वर्गीय पात्र हुन् । उपन्यासमा उनको भूमिका महत्वपूर्ण देखिएकाले बढ्द साथै मञ्चीय पात्र पनि हुन् ।

(ज) मायावती

मायावती प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक स्त्री चरित्र हुन् । आफ्ने घर गृहस्थीमा व्यस्त रहने मायावती एक कुशल गृहणी हुन् । पति कृष्णलाल प्रति प्रेम र भक्ति गर्ने उनी एक मात्र पुत्र सदासुन्दरप्रति अगाध प्रेम राखिन्छन् । स्नातकोत्तर सम्मको शिक्षा लिएको छोरोले उच्च स्तरको जागिर खाओस र सोही स्तरकी बुहारी विवाह गरौस भन्ने चाहेकी उनी छोरोले पढाइ सकेपछि आफ्नै घरमा पढ्न आउने युवती निर्मलालाई गर्भिणी बनाई कोठामा अलपत्र पारी पूर्व प्रेमिका तिलोत्तमा भएको गाउँ मन्थली गएपछि मायावतीले निर्मलालाई सोधपुछ गरी सहजै स्वीकार गरेर उसलाई छोरीलाई जस्तो माया दिने एक कर्तव्यनिष्ठ अनि आदर्श सासुको भूमिका निवार्ह गरेकी छन् । छोरोले नैतिकताको पाठ नसिके पनि बुहारीले त्यो पाठ सिकोस भन्ने उनी चाहन्छिन् । पूर्वीय संस्कारको पूर्ण अवलम्बन गर्ने उनी छोरोले तिलोत्तमासँग अर्को विवाह गरेको प्रति रुष्ट देखिन्छिन् भने पति बियोगमा परेकी निर्मलालाई छोरा घर फर्किन्छ भनी सान्त्वना दिएकी छन् । नाति चार वर्षको भएपछि घर फर्केको छोरोसँग निर्मला र नातिको भविष्य निर्माणको लागि आग्रह गरेकी मायावतीले छोरा आएकै समयमा परपुरुष शेखरको सम्बन्धबाट जन्मिएको दोस्रो नातिलाई पनि माया दिई उसको

भविष्य पनि चिन्तनशील देखिन्छन् । उनले निर्मला र नातिहरूको जीवनमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेकाले मायावती उपन्यासकी अनुकूल तथा वर्गीय चरित्र हुन् । उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म नै देखिने मायावती बद्ध, मञ्चीय र स्थिर स्वभाव भएकी पात्र हुन् ।

(भ्र) कृष्णलाल

कृष्णलाल प्रस्तुत उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हुन् । उपन्यासमा उनले भूमिका सदासुन्दरको बाबु तथा निर्मलाको ससुराको रूपमा रहेको छ । पूर्वीय संस्कृति तथा हिन्दु दर्शनबाट प्रभावित उनी पुरानो पुस्ताका एक स्वावलम्बी बौद्धिक पात्र हुन् । आफ्नो गरी खाने, अरूको कुभलो नचिताउने, पैत्रिक सम्पतिको संरक्षण गर्ने कृष्णलालले आफ्नो एकमात्र छोरो सदासुन्दरलाई स्नातकोत्तरसम्मको शिक्षा दिएका छन् । त्यसैले उनी एक उत्तरदायी पिता हुन् । उच्च शिक्षा लिएको छोरोले उच्चपदमा जागिर खाओस अनि सोही स्तरको बुहारी विवाह गरौस भन्ने चाहन्छ तर छोरो उनको चाहना विपरीत पढाई सकेर युवतीहरूसँग यौन क्रिडामा रमाउँदा रुष्ट बनेका उनले घरमा छोराको नामै लिन चाहन्नन् तर सोही समय आफ्नै घरको कोठामा छोरोले गर्भिणी बनाई अलपत्र पारेकी युवती निर्मलालाई भने कृष्णलालले सोधपुछ गरी सहजै बुहारी स्वीकार गरी छोरीलाई जस्तो माया दिन्छन् अनि आफ्नो आज्ञा बमोजिम चलन भन्छन् । बुहारी बिरामी पर्दा डाक्टर बोलाउने देखी नातिको अन्नप्राशन भव्यताका साथ मनाउँछन् । त्यतिमात्र होइन घरमा निर्मलालाई गर्भिणी बनाई तिलोत्तमसँग विहे गरेको छोरोले उसको खुसीको लागि पैत्रिक सम्पति खर्च गर्न खोज्दा निर्मला र नातिको भविष्यको लागि चाहिन्छ भनी आफ्नो सम्पतिको संरक्षण गर्ने एक इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ र उत्तरदायिपूर्ण आदर्श पात्र हुन् । छोरो आएकै समयमा परपुरुष शेखरको सम्बन्धबाट दोस्रो छोरो जम्माएको थाहा नपाएका उनले दुवै सन्तान प्रति समान दृष्टि दिएका छन् । मूलतः बहदो यौनेच्छा अनि पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभावमा परी सदासुन्दरको गर्भधारण गरी अन्योलमा परेकी निर्मलालाई सहजै बुहारी स्वीकार गरी उसको जीवनमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने उनी एक आदर्श ससुरा हुन् । त्यसैले कृष्णलाल प्रस्तुत उपन्यासका अनुकूल तथा वर्गीय पात्र हुन् । उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्ने उनी मञ्चीय, बद्ध र गतिशील पात्र हुन् ।

(ज) नवीन

नवीन दोसाँध उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । टिउसन शिक्षक सदासुन्दरसँग शरण माग्नु गर्दा उसैको गर्भधारण गरेकी निर्मलाले छोरा जन्माएपछि ऊ नवीन नामले परिचित हुन्छ । आमा निर्मलाको गर्भमा बस्ने बित्तिकै बाबु सदासुन्दरले आमाकै फुपू तिलोत्तमासँग विवाह गर्न पुगेपछि उसको बाल्यावस्था आमा, हजुरबाबु र हजुरआमाको साथमा हुर्केको छ । सानैमा चलाख स्वभावको नवीन रेडियोको गीत पिटेर गाउने, आफ्नो सामानको जतन गर्ने बाटो स्वभावको देखिन्छ । सोहीकारण उसले निर्मलाबाट जन्मेको दोस्रो सन्तान भाईलाई नचिनेको मान्छेलाई छुन दिँदैन । पनौती मेलामा शेखरले भाइलाई समाउँदा गाली गर्छ भने हराउँदा हजुरबुबा र हजुरआमालाई दर्साउँछ । सुमन शेखरको छोरो हो भन्ने थाहा नपाएको उसले भाइ हराएपछि निराश बन्छ भने पछि भेटाउँदा खुशी भई आँफुले लगाउने लुगा दिन्छ । त्यसैले ऊ सहयोगी पनि देखिन्छ । हजुरबुबा, हजुरआमाको मृत्यु भएपछि बाबु सदासुन्दर घर फर्केपछि नवीन आमाप्रति भन्दा बाबुप्रति बढी भुकाव देखाउँछ । यसरी हेर्दा नवीनमा पितृरथी ग्रन्थि बढी देखिन्छ । विज्ञान विषयमा स्नातक गरेको उसले आमा छोडी बाबुसँग दोलखा गर्दा उसैले खोलेको विद्यालयमा पढाउनुले त्यही कुरालाई पुष्टि गर्छ । शिक्षित भईकन पनि बाबुआमाका बीचको द्वन्द्वमा मौन रहेकोले ऊ स्थिर स्वभावको चरित्र हो । कसैप्रति अहित नचिताको नवीन उपन्यासको अनुकूल पात्र हो । उपन्यासमा सुरुवाटै उसको चर्चा भएपनि कार्यव्यापार भने अन्त्यमा देखिन्छ । त्यसैले नवीन मञ्चीय र बद्ध पात्र हो ।

(ट) सुमन

सुमन प्रस्तुत उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा उसको भूमिका निर्मलाको छोराको रूपमा रहेको छ । पति सदासुन्दर आएको समयमा परपुरुष शेखरसँगको सम्बन्धबाट निर्मलाले दोस्रो छोरो जन्माएपछि सुमन नामले परिचित हुन्छ । घरपरिवार र समाजको अगाडि सदासुन्दरकै छोरो बनेको ऊ सपरिवार पनौती मेलामा जाँदा गोप्य रूपमा आएको शेखरले निर्मलासँग मागी आँफु बसेको ठाउँ गोकर्णमा लैजान्छ । त्यहाँ शेखर र उसकी श्रीमती मिस्त्रीको साथमा ऊ हुर्कंदै जान्छ । पढ्ने अनुकूल वातावरण नपाएको सुमनले धेरै साथी बनाई खेल्छ । खेतमा माछा मार्न सिपालु उसलाई सोही समयमा निर्मलाका घरपरिवारले पक्राउ गर्न पठाएपछि सुमन जेल जान्छ अनि बाबु शेखरलाई छिट्टै घर फर्किन्छु भनी सान्त्वना दिन्छ । जेलमा उसले कहिले यातना त कहिले चर्खा बुन्ने सीप

सिक्छ । ६ वर्ष जेलमा बसी निस्केपछि सुमनले घर बिसिन्छ, अनि सडकमै कहिले घरेलु धन्दामा चर्खा चलाउने, कहिले बरफ बेच्ने, कहिले भाँडा माभने त कहिले पकेट मार्ने काम गरी आफ्नो गुजारा चलाउँछ । सहयोगी स्वभावको सुमनले चोरेको पैसाले भएपनि साथी रने र गाजलीलाई खाजा खुवाउँछ । काम गर्दा खान नपुगेपछि चोरी गर्न लागेको सुमनको एक दिन उसकै साथी मनोजाले भेटी घर जाने कुरा गर्दा सहजै स्वीकार गर्छ अनि घरमा पुगी आफ्नो पारिपारिक सम्बन्ध स्थापित गर्न खोज्छ । समाजको अगाडि बाबु बनेको सदासुन्दरले उसलाई छोरो स्वीकार गर्न नमानेपछि अन्जान सुमनले उसँग अशं माग्छ । त्यही निउमा निर्मलाप्रति पनि असन्तुष्ट भएको सदासुन्दरले दुवै जनालाई घरमा कठवार लगाई छुट्याइदिएपछि सुमन आमा निर्मलासँग सन्तुष्टिका साथ बस्छ । उसले आमाको सहयोगको लागि बुहारी गाजली ल्याउँछ । यसरी सडकमा चोरेर जिविका चलाएको सुमनले घरमा गई सभ्य भएर आमा निर्मलाको सहयोगी बनेकाले सुमन गतिशील तथा व्यक्तिगत जीवन चेतना भएको पात्र हो । उपन्यासको मध्य भागमा चर्चा चले पनि अन्त्यमा कार्यव्यापार भएको सुमन मञ्चीय तथा बद्ध पात्र हो ।

(ठ) मिस्त्री

मिस्त्री प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक स्त्री पात्र हो । उपन्यासमा उसको भूमिका सुरुमा शेखरकी पत्नी र अन्त्यमा निर्मलाकी नोकर्नीका रूपमा रहेको छ ।

आकर्षक शरीर सुनका गहनाले धपक्क बलेकी मिस्त्री जातमा तामाङ्नी हो । सम्पन्न परिवारकी ऊ माध्यामिक तहमा पढ्दापढ्दै मायादत्त नामधारी शिक्षक शेखरसँग भाग्न पुग्छे । घरपरिवार विहिनसँग भागेकी उसले गोकर्णमा आफ्ना गहना बेचर सानो भुप्रो बनाई केही समय शेखरसँग बस्छे । आँफू आउन भन्दा पहिले नै शेखरको छोरो छ भन्ने थाहा पाएकी उसले सपरिवार पनौती मेलामा गएको निर्मलासँग गोप्य रूपमा शेखरलाई छोरो माग्न लगाई घरमा ल्याएर आँफैले उसको स्याहारसुसार गरेकी छ । छोरो सुमन ८ वर्षको हुँदा प्रहरी सुमनलाई पकाउ गर्न भनी आउँछन् त्यति बेला उसले विरोध गर्छे । प्रहरीले सुमनलाई लिई हिँडेपछि निराश बनेकी मिस्त्री उसकै पछि लाग्ने तर ऊ जेल नगई निर्मलाको घर पुगी निर्मलालाई सबै हालखबर सुनाउँछे । निर्मलाले सबैको अगाडि मितेनी भनी मिस्त्रीलाई आफ्नै घरमा सहयोगीको रूपमा राख्छे । मिस्त्री पनि घरमा फर्किन चाहन्न यहाँ उपन्यासकारले मिस्त्रीलाई कृत्रिम पात्र बनाएका छन् । शेखरको घरबाट निस्केकी मिस्त्री एकैचोटी निर्मलाको घर पुगी भन्नु अस्वभाविक देखिन्छ तर लेखकले

मिस्त्रीकै माध्यमबाट यौवनावस्थामा बिहेको लागि गरेको आतुरताले दाम्पत्य जीवन सफल नहुने कुराको सङ्केत गरेका छन् ।

(ड) गाजली

गाजली प्रस्तुत उपन्यासकी गौण स्त्री पात्र हो । उपन्यासमा ऊ निर्मलाकी बूहारीको रूपमा देखापर्दछे । पारिवारिक सम्बन्ध गुमाएकी गाजली एक टुहुरी बालिका हो । ज्यादै चलाख स्वभावकी उसले बोलीकै भरमा आफ्नो बनाई हाल्ने बरदान पाएकी छ । काठमाडौंको व्यस्त सहरमा सडक बालिका गाजलीले रने र सुमनसँग परिचित भई साथी बनाएकी छ । शारीरिक रूपमा आकर्षक गाजली यौवनावस्थामा प्रवेश गर्नुसँगै साथी रनेलाई आफ्नो प्रेमी बनाउँछे र उसैसँग रनेको कोठामा बस्छे । सडके बालक रनेले उसलाई चोरेर भए पनि पाल्छ । एकदिन चोरीकै क्रममा ऊ पुलिसको फन्दामा पर्छ । त्यसपछि गाजली सुमनलाई प्रेमी बनाउँछे । छेपारो स्वभावकी उसले सुमनको घरपरिवार अनि सम्पत्ति भएको थाहा पाई उसलाई विवाह गर्न भन्छे । सुमनले घरपरिवारसँग सल्लाह गर्नुपर्ने र बाबुले सम्पत्तिमा अधिकार नदिने कुरा गर्दा उसले “आफ्नो हक लाग्नेमा नालिस दिन सक्तैनौं” भनेबाट गाजली आफ्नो अधिकारमा सचेत युवतीको रूपमा देखापर्दछे । सुमनले गाजलीकै कुरा सुनी सदासुन्दरसँग अंश माग्दा उसले निर्मला र सुमनलाई घरमा कठवार लगाई छुट्याइदिएपछि र सुमन विहे गर्न सहमत भएपछि खुशी बनेकी गाजली निर्मलाकी बूहारी बनी भित्रिन्छे । स्वतन्त्र रूपमा जीवन चलाएकी उसले सुमनको घरमा गई पारिवारिक जिम्मेवारी तथा बन्धनमा पर्दा पनि स्वभावमा सामान्जस्यता ल्याउन सकिदन् । सोहीकारण गाजलीको दाम्पत्य जीवन अन्योलमा पर्दछ । त्यसैले गाजली प्रस्तुत उपन्यासमा गतिहीन तथा व्यक्तिगत जीवन चेतना भएकी पात्र हो । उपन्यासको अन्त्यमा कार्यव्यापार भएकी ऊ मञ्चीय र बद्ध पात्र हो ।

उपयुक्त पात्रहरूका अतिरिक्त प्रस्तुत उपन्यासमा अन्य थुप्रै न्यूनाधिक महत्व भएका पुरुष तथा स्त्री पात्रहरू पनि छन् । साँहिलाबाबु निर्मलाका साँहिला हजुरबुबा हुन् । उनले निर्मलाकी फुपू तिलोत्तमालाई शरण दिएर आफ्नो अभिभावकत्व निर्वाह गरेका छन् । नरोत्तम सदासुन्दरका कान्छाबाबुको छोरो हो । निर्मलाको छोरो नवीनको अन्नप्राशनमा आएको ऊ सुदासुन्दरले निर्मलालाई गर्भिणी बनाई तिलोत्तमासँग विहे गरेको प्रति रुष्ट देखिन्छ । ऊ शिक्षित पुरुषपात्र हो । प्रेमविनोद सदासुन्दरको साथी हो । निर्मलाका छोराको अन्नप्राशनमा सहभागी उसले यौनस्वतन्त्रता अनि बहु विवाहको विरोध गरेको छ । डाक्टर निर्मला विरामी पर्दा औषधी गर्ने पुरुष पात्र हो । सदासुन्दरको चिठी ल्याउने गाउँलेले निर्मला र उसको

पति बीच खबर आदानप्रदान गरेको छ । उसले पति वियोगमा परेकी निर्मलाको हालखबर बढाइचढाइ सदासुन्दर समक्ष पुऱ्याएको छ । इन्स्पेक्टर पञ्चायतकालीन समयको उच्च पदस्थ सरकारी कर्मचारी हो । उसले माध्यामिक स्कुल सञ्चालन गरेकी तिलोत्तमालाई बधाई दिएको छ । घलानमहिला मिस्त्रीको दाजु हो ।

त्यस्तै कन्तिलाल राजनीतिक कार्यकर्ता हो । पञ्चायतकालीन समयमा उसले छद्मभेष धारण गरी भूमिगत रूपमा आफ्ना कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ । रने गाजलीको प्रेमी तथा बाबु आमा विहिन टुहुरो हो । सडकमा चोरेर जिवीका चलाउने ऊ निम्नवर्गीय पात्र हो । त्यस्तै सदासुन्दर मन्थली जाँदा बाटामा भेटीएका गोठालाहरू पनि निम्नवर्गीय पुरुषहरू हुन् । त्यस्तै स्त्री पात्रहरूमा मृणाल मनोजाकी साथी हो । उसले योग्य पतिको खोजमा हिँडेकी मनोजालाई शेखर खोज्न सहरको रेस्टुरा र होटेलमा पुगेकी छ । सरिता बनारसबाट स्नातक पास गरेकी शिक्षित युवती हो । त्यस्तै अन्य स्त्री पात्रहरूमा माहिलीदिदी तिलोत्तमाकी फुपू हुन् भने सिमाली उनकै भतिजी हुन् । यी बाहेक उपन्यासमा मानवेतर पात्रका रूपमा कुकुर आएको छ । यी सबै सत् प्रवृत्ति भएका पात्रका रूपमा रहेका छन् । यिनीहरूको प्रासङ्गिक चर्चा चरित्रहरूको वर्गीकरणका सन्दर्भमा गरिसकिएको छ । अन्त्यमा प्रस्तुत दोसाँध उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरूको भूमिकालाई तालिकामा निम्नानुसार वर्गीकरण गरी देखाइएको छ ।

तालिका नं. १ दोसाँध उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूका भूमिकागत स्थिति

क्र.सं.	पात्र वा चरित्र	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवन चेतना		आसन्नता		आबद्धता	
		पुरुष	स्त्री	प्रमुख	सहायका	गौण	अनुकूल	प्रतिकूल	गतिशील	गतिहीन	वर्गगत	व्यक्तिगत	मञ्चीय	नेपथ्य	बद्ध	मुक्त
१.	निर्मला	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
२.	सदासुन्दर	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
३.	शेखर	+	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-
४.	तिलोत्तमा	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
५.	मनोजा	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
६.	सत्यवती	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
७.	मायावती	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
८.	कृष्णलाल	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
९.	सुमन	+	-	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-
१०.	मिस्त्री	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
११.	नवीन	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
१२.	शिवराज	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
१३.	गाजली	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
१४.	साँहिलाबाबु	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
१५.	नरोत्तम	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
१६.	प्रेमविनोद	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
१७.	डाक्टर	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
१८.	शेखरको घरभेटी	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
१९.	इन्स्पेक्टर	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-

२०.	घलानमहिला	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
२१.	प्रहरी	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-
२२.	मृणाल	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-
२३.	कान्तिराल	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
२४.	भनकबहादुर	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
२५.	वेटर	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+
२६.	सरिता	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
२७.	बसुधा	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
२८.	हरिमाया	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
२९.	रने	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+
३०.	निर्मलाकी आमा	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-
३१.	सौतेनी आमा	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+
३२.	सुब्बा	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+
३३.	कृष्णलता	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
३४.	माहिलीदिदी	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+
३५.	सिमाली	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
३६.	सुशीला	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
३७.	गोठालाहरू	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
३८.	सदासुन्दरका कान्छा बुवा	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+
३९.	कान्छी आमा	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+
४०.	विद्यार्थीहरू	स्त्री र पुरुष	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-

उपर्युक्त तालिकामा देखाइएको + चिन्हले हो र - चिन्हले होइन भन्ने जनाउँछ ।

३.३ परिवेश

काठमाडौंको सहरी क्षेत्रमा पहेलेखेका युवायुवतीहरूमा देखिएको तडमभडक, प्रेम रोमान्सका साथै विशेषतः शिक्षित युवायुवतीहरूले पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप आँगालेको यौन स्वतन्त्रता, त्यसले नेपाली समाजमा ल्याएको पारिपारिक द्वन्द्व र युवायुवतीहरूको अन्योलपूर्ण दाम्पत्य सम्बन्धलाई विषयवस्तु बनाएको **दोसाँध** उपन्यासको कार्यस्थल मुख्यतः काठमाडौं। उपन्यासका नै हो । त्यसमा पनि शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घरमा आएर कुटपिट गरी घरछाड्न भनेपछि चाबेलबाट सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएको निर्मलाले उसैको गर्भधारण गरेदेखि प्रारम्भ भएको यस उपन्यासको कथावस्तुको अन्त्यमा पनि सदासुन्दरकै घरमा भएकाले यसको मुख्य कार्यपीठिका काठमाडौंमा रहेको सदासुन्दरको घर नै हो । यसका अतिरिक्त निर्मलाले गाडी कुरेको स्थान नयाँ सडकको गेट अगाडिको बस स्टप, ॐ श्रीपञ्मीमा पूजा गर्न गएको ठाउँ सरस्वती स्थान, निर्मलाको जेठो छोरो नवीनले अध्ययन गरेको त्रिचन्द्र कलेज, मनोजाको घर डिल्लीबजार, शेखरले मिस्त्रीलाई भगाई ल्याएको स्थान गोकर्ण यस्तै अन्य स्थानमा नक्खुजेल, इन्द्रचोक, पशुपती, रानीपोखरी, बौद्ध, बाग्मती, खरिपाटी पनि स्थानिक परिवेशका रूपमा आएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा काठमाडौं स्थानगत चित्रण यस्तो देखिन्छः-

“निर्मला डिल्लीबजार मनोजालाई भेटेर माइत चाबेल जान लागेकी थिइन् जस्को निमित्त उनी नयाँ सडकको गेट अगाडि बस स्टपमा करीव दश मिनेटदेखि उभिरहेकी थिईन्”
पृ २ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मनोजा, मृणाल, सरिता र सुशीला जस्ता युवतीहरूले हिवस्की र कफी पिउन जाने होटेल र रेस्टुराले पनि काठमाडौंको स्थानगत परिवेशलाई देखाएका छन् । यी बाहेक नेपालका पहाडी भूभागहरू मध्ये सदासुन्दरले प्रेमिका तिलोत्तमालाई भेट्न गएको स्थान मन्थली, उसले विद्यालय खोलेको पूर्वैउली थलो दोलखा, तिलोत्तमालाई माला लगाई विवाह गरेको स्थान गणेशथान, निर्मला सपरिवार स्नान गर्न गएको स्थान पनौती, सदासुन्दर घर फकिँदा बस खोजेको स्थान बनेपा यी सबै उपन्यासको घटनाहरू घटित भएका स्थानगत परिवेशको सेरोफेरो हो । यस्तै सदासुन्दरको स्मरणमा आएका स्थानहरूमा भोटेकोशी, कालिञ्चोक, तामाकोशी देखापर्दछन् ।

प्रस्तुत उपन्यासको दोस्रो कार्यथलो सदासुन्दरले तिलोत्तमालाई खोज्न गएको ठाउँ मन्थली तर्फको प्रकृति चित्रण यस्तो छ - “पहाडको ठाउँ हुनाले जाडो बढिरहेको थियो । असोज -कात्तिकको सिरेटो, छाता पनि नभएको । कहीं - कतै ओत लाग्ने घर वा पहाडको कन्दरा थिएन । ऊ रुम्दै - भिज्दै हिडियो । रात पनि परिहाल्यो । त्यस बेला उसले पहाडको टाकुरामा एउटा गोठको घरमा आगो बलेको देख्यो । त्यही गोठतिर जाने उकालो गोरेटोमा ऊ लाग्यो” पृ. १५ ।

दोसाँध उपन्यासको कार्यवधि चौबीस वर्षको रहेको छ । उपन्यासका पात्रले भनेका र घटनाक्रमलाई दृष्टिगत गर्दै जाँदा यसबारे स्पष्ट तथ्य फेला पार्न सकिन्छ । एक्काईस वर्षकी निर्मलालाई शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्दकोठामा बसेको देखी बाबु शिवराजले घर छाड्न भनेको, सोही निउमा सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएकी निर्मलाले उसैको गर्भधारण गरेको, आफ्नो इच्छा विपरित श्रीमती बन्न आएकी निर्मलाप्रति असन्तुष्ट भएको सदासुन्दर सोही राती पूर्व प्रेमिका तिलोत्तमा भएको गाउँ मन्थलीतर्फ गई छोरो नवीन ४ वर्षको भएपछि घर फर्केको, पतिवियोगमा परी कामेच्छाले तड्पिएकी निर्मलाले सदासुन्दरसँग पतिवियोग मागे पनि उसले वास्ता नगरी भोलिपल्टै दोलखा फर्केपछि सोही राती घरनजिकैको अर्को घरमा डेरा गरी बस्ने युवक शेखरको सम्बन्धबाट निर्मलाले कान्छो छोरो सुमनलाई जन्म दिएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा दुई छोराबीचको उमेरगत अन्तर ५ वर्षको देखिन्छ । निर्मला सासुससुरासँग दुई छोरा लिई पनौती मेलामा गएको बेला गोप्य रूपमा आएको शेखरले निर्मलासँग आफुतर्फको छोरो मागेर गोकर्णको आफ्नो भुप्रोमा राखेको, शेखर मिस्त्रीको हेरचाहमा सुमन हुकिँदै गएको बेला प्रहरी पक्राउपूर्जी लिई सुमनलाई जेल लैजान खोज्दा शेखरले उसको उमेरलाई दृष्टिगत गर्दै यस्तो प्रतिक्रिया दिन्छ “आठ वर्षको नाबालकले दुनियाको के विगार गर्‍यो” पृ ७५ । त्यसपछि प्रहरीले पक्राउ गरेको सुमन छ वर्षमा जेलमुक्त हुदाँ ऊ चौध वर्षको देखिन्छ । जेल गएपछि सुमनलाई घरपरिवारले भेट्न नखोजेको हुनाले घर बिसिन्छ अनि सडकमै कहिले घरेलु धन्दामा काम गर्ने, कहिले बरफ बेच्ने त कहिले पकेट मार्ने काम गरी चार वर्ष बिताउँछ । सोही क्रममा एक दिन निर्मलाकी साथी मनोजासँग सुमनको भेट भई उसैसँग सुमन आफ्नो घर जान्छ । समाजको अगाडि बाबु बनेपनि शेखरको छोरो हो भन्ने बुझेको सदासुन्दरले सुमनलाई छोरा स्वीकार गर्दैन । त्यसपछि निराश बनेको सुमनले साथी गाजलीसँग गुनासो गर्दा उसले सुमन अठार वर्ष पुगेको कुरा यसरी व्यक्त गरेकी छ “ आफ्नो हक लाग्नेमा नालिस दिन सक्दैनौ, १७-१८

वर्षको केटाको नालिस किन लाग्दैन” पृ ९१ । यसरी अठार वर्षको सुमन र पाँच वर्षले जेठो छोरो नवीनको उमेरले तेइस वर्षको अवधिलाई देखाएको छ । त्यसको एक वर्षपछि सदासुन्दरले आँफुतर्फको छोरो नवीनलाई लिई प्रेमिका तिलोत्तमा भएको गाउँ मन्थली गएपछि वर्षदिनसम्म कन्छो छोरो सुमनसँग बसकी निर्मलाले शेखरसँग बस्न चाही उसको खोजीको लागि गोकर्ण जाँदा बाटामा पैतालीस वर्षकी निर्मलाले एक्काईस वर्षको यौवनावस्थातर्फ फर्की जीवनको सामन्जस्यता खोजेको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत दोसाँध उपन्यासले चौबीस वर्ष लामो समयावधिलाई ओगटेको देखिन्छ ।

यही समयावधिभित्र नेपालको राजनीतिक परिस्थितिको चित्रण गर्दा पञ्चायताकालीन समयको झलक पाइन्छ । तत्कालिन समयमा राजनीति गर्न प्रतिबन्ध लगाएको हुनाले दिनभर कार्यकर्ताहरूले छद्मभेष धारण गरी बौलाहा बन्ने र रातमा होटेलमा बसी सभा सञ्चालन गरेको पाइन्छ, यसको प्रतिनिधित्व कान्तिलालले गरेको छ । यस्तै सरकारको विरुद्धमा आवाज उठाउन नहुने र उठाएमा थुनिनुपर्ने स्थिति देखिन्छ । अश्लील साहित्यलाई प्रतिबन्ध लगाएको पाइन्छ, शेखरको ‘बगरे’ उपन्यास सोहीकारण प्रतिबन्धमा परेको छ । यस्तै सदासुन्दरले आफ्नो स्कुलको नाम महेन्द्रहाई स्कुल राखेको, त्यो स्कुलको विकासको लागि राजा महेन्द्रले छव्वीससयको आर्थिक सहयोग जुटाएको, त्यसबाहेक स्कुलको लागि आवश्यक रकम ग्राम पञ्चायतसँग तथा मान्ना पाथी उठाएर गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा त्यतिबेलाका जनता ग्रामीण शैक्षिक विकासको लागि ज्यादै क्रियाशील देखिन्छन् ।

प्रस्तुत दोसाँध उपन्यासको बाह्य वातावरणमा काठमाडौँको सहरी क्षेत्रमा पढेलेखेका युवा युवतीहरूमा देखिएको तडकभडक, रोमान्सका साथै विशेषतः शिक्षित युवायुवतीहरूले पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप अँगालेको यौन स्वतन्त्रता, त्यसले पूर्वीय संस्कृति प्रभावित नेपाली समाजमा ल्याएको पारिवारिक द्वन्द्व र नारीहरूको अफठयारो परिस्थितिको चित्रण गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा काठमाडौँमा जन्मी हुर्केकी शिक्षित युवतीहरू निर्मला र तिलोत्तमा विवाह हुनु पूर्व नै शिक्षक सदासुन्दरसँग यौन सम्बन्ध राख्नुले युवा युवतीहरूको यौन स्वतन्त्रतालाई देखाउँछ भने सोही निउमा परस्त्रीसँग अवैध सम्बन्ध राख्दै हिड्ने बाबुले घरमा गई नैतिकताको वकालत गरी छोरी र बहिनीलाई कुटपिट गरेर घरनिकाला गर्नुले रुढीग्रस्त पुरुषप्रधान समाजलाई देखाउँछ । साथै तत्कालिन समयमा काठमाडौँमा विकराल बनेको दाइजो प्रथालाई उपन्यासले सशक्त रूपमा देखाएको छ । निर्मलाको बाबु शिवराजले

बहिनी तिलोत्तमा र छोरी निर्मलालाई विवाह गरिदिँदा दाइजो दिनुपर्ने र त्यस्तो आर्थिक अवस्था आफ्नो नभएको हुनाले लखेटेको हुन्छ । उपन्यासमा युवतीहरू शिक्षित भइकन पनि आफ्नो अधिकारको निम्ति निरिह देखिन्छ, भने पुरुष अर्थात् छोराहरू नै सम्पत्तिका हर्ताकर्ता हुन्छन् । यसले पञ्चायतकालीन विभेदयुक्त समाजलाई देखाउँछ । यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र निर्मला एकारित रुढीग्रस्त बाबुद्वारा लखेटिनु अनि अर्कोतर्फ नयाँ पुस्ताको शिक्षित युवक सदासुन्दरसँग शरण माग्न भई गर्भिणी बनेपनि श्रीमती स्वीकार नगरिनुले दुवै पुस्ताका पुरुषको सोचमा परिवर्तन आएको देखिँदैन । उनीहरूले युवतीलाई एउटा यौनक्रिडामा रमाउने खेलौना मात्र सोचेको देखिन्छ । यही कारण युवतीहरूको दाम्पत्य सम्बन्ध अन्योलमा परेको देखिन्छ । एउटा पुरुषले बहुस्त्रीसँग सम्बन्ध राखेपनि ऊ पवित्र नै रहने र उसको दाम्पत्य सम्बन्ध यथावत रहने तर एउटी विवाहित नारी परपुरुषसँगको सम्बन्धका कारण दाम्पत्य सम्बन्धबाटै विचलित बन्नु परेको यथार्थ चित्र निर्मलाको जीवनकालबाट पाउन सकिन्छ । यसले नेपाली समाजमा पूर्वीय संस्कृतिले कतिसम्म जरो गाडेको छ भन्ने जनाउँदछ । काठमाडौँको मध्यवर्गीय समाजलाई आधार बनाएको यस उपन्यासले बाबुआमा विहिन सडक बालबालिकाको यथार्थलाई पनि देखाएको छ । पाए सानोतिनो काम गर्ने र नपाए चोरेर निर्वाह गर्ने बालबालिकाको यथार्थले हालको काठमाडौँलाई इङ्कित गर्दछ, यसको प्रतिनिधित्व सुमन, रने र गाजलीले गरेका छन् । साथै युवायुवतीहरू दिउसै रक्सी सेवन गर्ने अनि विवाह नगरीकन खुला यौन सम्पर्क गर्ने जस्ता घटनाले अहिले कतिपयले भोगेका विद्यमान समयलाई इङ्कित गरेको छ । उपन्यासमा पढेलेखेका युवायुवतीहरू यौनजन्य क्रियाकलपामा व्यस्त देखिएकाले तथा कतिपय पात्र छद्मभेष धारण गरी राजनीतिमा लागेकाले तत्कालिन समाज आर्थिक रूपमा कमजोर देखिन्छ । उपन्यासमा पुराना पुस्तका नैतिक पात्र कृष्णलाल, सत्यवती, मायावती र शिवराज जस्ता अनैतिक पात्र एउटै समाजमा रहेकोले तत्कालिन समाज संक्रमणबाट गुज्रेको देखिन्छ । उपन्यासमा नयाँ पुस्ताका युवायुवतीहरूले पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप यौनस्वतन्त्रतालाई अँगाले पनि तिनीहरूको भुकाव भने पूर्वीय संस्कार प्रति नै बढी देखिन्छ । श्राद्ध गरे पितृले फल पाउँछन् भन्ने, कुनै पनि शुभकार्यमा मन्दिरका देवता सम्झने, श्रीपञ्चमीमा सरस्वती पूजा गर्ने, बाह्रवर्षे पनौती मेलामा स्नान गरे पुण्य कमाइन्छ भन्ने जस्ता जनविश्वास पात्रहरूमा व्याप्त देखिन्छ । यसरी पञ्चायतकालीन समयको

काठमाडौंमा भित्रिएको पाश्चात्य संस्कृति त्यसबाट उत्पन्न सामाजिक संक्रमण, आर्थिक दुरावस्था, लैङ्गिक असमानता जस्ता विषयवस्तुले उपन्यासलाई पूर्णता दिएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त बाह्य परिवेशका अतिरिक्त युवायुवती मानसिक स्थितिको चित्रण र विश्लेषण उपन्यासले सफल रूपमा उद्घाटन गरेको छ । पूर्वाय संस्कृति अनुसार नैतिकता तथा सत्त्वरित्रमा विश्वास गर्ने देशमा पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी यौन स्वतन्त्रतामा रमाई समायोजन हुन नसकेका युवायुवतीहरूको जीवन कसरी संकटमा फस्छ र दुर्घटित हुन पुग्छ भन्ने आन्तरिक परिवेशको जीवन्त प्रस्तुति यस उपन्यासमा भएको देखिन्छ । यसै गरी उपन्यासले पाठकहरूको मानसिकतामा कस्तो असर पार्दछ, त भन्ने दृष्टिकोणबाट हेर्दा शिक्षकसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी उसको वास्तविकता नै नबुझी घरमा आई कुटपिट गरेर घर निकाला गर्दा पाठकमा निर्मलाप्रति सहानुभूति जागृत हुन्छ भने बाबु शिवराज प्रति आक्रोश उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै त्यही शिवराजले बहिनी तिलोत्तमालाई सदासुन्दरसँग रात बिताएको निउमा घर निकाला गर्दा पनि पाठकमा तिलोत्तमाप्रति सहानुभूति उत्पन्न हुन्छ । बाबुले घर छाड्न भनी सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएकी निर्मला उसबाट गर्भिणी बनेपनि श्रीमती नस्वीकारिँदा पाठकमा निर्मलाप्रति सहानुभूति अनि सदासुन्दर प्रति आक्रोश उत्पन्न हुन्छ । पतिले छोडेर गएपछि निर्मलामा उत्पन्न निराशाले पाठकलाई भावमा डुब्न बाध्य बनाउँछ । यस्तै सुरुमा आत्मरतिबाट ग्रसित भई विवाहलाई इन्कार गरेकी मनोजा पछि योग्य केटा नपाएर छटपटिँदा पाठकमा पनि उकुसमुकुसको भाव उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै स्नतकोत्तरसम्मको शिक्षा लिएको छोरोले बाबु आमाको आस्थालाई कुल्चेर युवतीहरूसँग रमाई बाबुआमा प्रति वास्तै नगर्दा सदासुन्दरका बाबुआमाको निराशामा पाठकको पनि सहानुभूति देखिन्छ । यसरी कारुणिकता र निराशालाई समेटेएको यस उपन्यासले आफ्नो संस्कृति अनि सभ्यतालाई बिसेर अरूको संस्कृति अनुसरण नगरी, आफ्नै स्वस्थ, सभ्य तथा गरिमायुक्त सामाजिक वातावरणको निर्माण गर्न प्रेरित गर्दछ । यसरी वाध्यान्तरित परिवेशको प्रभावकारी एवम् मार्मिक ढङ्गको प्रस्तुत गर्न **दोसाँध** उपन्यास सफल देखिन्छ ।

३.४ दृष्टिबिन्दु

आधुनिक उपन्यासमा दृष्टिबिन्दुलाई एक महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ । उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो । (बराल

र एटम, २०५८:३९) यसबाट कथयिताले कसरी घटना एवम् चरित्रहरूको उपस्थापना गर्दछ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । दृष्टिबिन्दुकै माध्यमबाट उपन्यासकार वा कथाकारले आफ्ना धारणा वा अनुभूति पाठक सामु पुऱ्याउँछ । अतः दृष्टिबिन्दुलाई उपन्यासकार वा कथाकार र पाठक बीचको सम्बन्ध सूत्र मानिन्छ । आफूले लिएको विषयवस्तुलाई कतिसम्म प्रभावशाली बनाउने भन्ने सन्दर्भमा उपन्यासकारले एउटै उपन्यासमा विविध दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गर्न पनि सक्छ । कतै कथचित्तले आफू नै औपन्यासिक कथानकमा पसेर बोल्ने अनुमति पाएको हुन्छ भने कतै सानो ढोकाबाट देखिएका कुराहरू र कतै सम्पूर्णतः ओकल्ने छुट पाएको हुन्छ । (बराल र एटम, २०५८: ३९)

दृष्टिबिन्दु बाह्य वा तृतीय पुरुष र आन्तरिक वा प्रथम पुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासकार 'म' का माध्यमबाट कथानक प्रस्तुत गर्दछ भने त्यो आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु हो । यस्तो दृष्टिबिन्दु भएको उपन्यासमा कथयिताले घटना र पात्रको वर्णन गर्दा आफूलाई पनि उपन्यासभित्र संलग्न गराएको हुन्छ । त्यस्तै उपन्यासकार घटनास्थल भन्दा पृथक रहेर पात्रका माध्यमबाट कथानक प्रस्तुत गर्दछ भने त्यसलाई बाह्य वा तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । आन्तरिक दृष्टिबिन्दु केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । केन्द्रिय दृष्टिबिन्दुमा स्वयम् उपन्यासकार वा अरू कुनै पात्र 'म' का रूपमा प्रमुख पात्र भई कथा वर्णन गर्दछ भने परिधीय दृष्टिबिन्दुमा चाँहि कथा वाचन गर्ने प्रथम पुरुष 'म' पात्र गौण भूमिकामा रही अन्य कुनै पात्रलाई मुख्य भूमिकामा प्रस्तुत गरिन्छ र सोही 'म' पात्रले कथावाचन गर्छ । त्यसैगरी बाह्य दृष्टिबिन्दु सर्वदर्शी, सीमित र वस्तुपरक गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासकारले प्रायः सबै पात्रका भावना, प्रतिक्रिया, विचार, दृष्टिकोण आदि समाविष्ट गरी ती पात्रको आन्तरिक जीवनको चिनारी दिइन्छ । सीमित दृष्टिबिन्दुमा चाँहि केवल एकमात्र पात्रको मानसिक संसारको विचरण गरिएको हुन्छ । त्यसैगरी वस्तुपरक दृष्टिबिन्दुमा चाँहि कुनै पनि पात्रको मानसिक संसारको विचरण गरिएको हुँदैन ।

प्रस्तुत दोस्राँध उपन्यासमा बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । निर्मलाको जीवन कथामा आधारित यस उपन्यासमा भएका सम्पूर्ण घटना, क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर स्वयम् उपन्यासकारले वर्णन गरेका छन् । कुनै एउटा पात्रमा मात्र केन्द्रित नभई सबै घटना, क्रियाकलपा, संवाद तथा कुनै पात्रमा देखिएका मानसिक उथलपुथल

समेत उपन्यास भन्दा बाहिरै बसी कथचित्तले वर्णन गरेका तथा पात्रमार्फत वर्णन गराएकाले यसमा तृतीय पुरुष अन्तर्गतको सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको प्रयोग हुन गएको छ । प्रस्तुत उपन्यास नाटकीय उपन्यास हो । लेखकले प्रत्यक्ष वर्णन गरेका केही अंश हटाइदिने हो भने यो उपन्यास नाटक जस्तो पनि देखिन्छ । यसरी हेर्दा मिश्रित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएजस्तो देखिन गए पनि ती पात्रपात्राहरूलाई कथचित्तले संवाद गराएका छन् । घटना जहाँ जान्छ उही किसिमले पात्र चयन गरी उसकै मुखबाट कथन ओकल्न लगाएका छ ।

पूर्वदीप्तिमा आधारित यस उपन्यासमा उपन्यासकारले निर्मला र सदासुन्दर होटेलको बन्द कोठामा बसेबाट कथानकको आरम्भ गर्दै उनीहरूको विच्छेदीत तथा दोसाँधको दाम्पत्य सम्बन्धसम्मको कथानक प्रस्तुत गरेका छन् । ठाउँठाउँमा पात्रहरूको मनोविश्लेषणको चित्रण गरी उपन्यासालाई थप प्रभावकारी बनाउन खोजेका छन् । शिक्षकसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घरनिकाला गरेको देखाएर उपन्यासमा नयाँ मोड सिर्जना गरिएको छ । उपन्यासकारले कथा वर्णन गर्ने क्रममा घटना, पात्रका चारिचित्रिक विशेषता र अन्तर्मनको वर्णन विश्लेषणसँगै दृश्य खडा गरी संवाद तथा नाटकीयतालाई पनि साथसाथै अघि बढाएकाले यस उपन्यासको कथनपद्धति कलात्मक, मार्मिक र प्रभावोत्पादन बनेको छ । उपन्यासभित्रका यी विभिन्न खाले घटनाहरूलाई लेखक आफैले तथा पात्रहरूका माध्यमबाट तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दुमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसर्थ उपन्यासको सुरु, मध्य र अन्त्यका केही उदाहरण यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

उपन्यासको प्रारम्भमा यौवनावस्थामा प्रवेश गरेकी निर्मलाको चरित्रलाई उपन्यासकारले यसरी उजागर गरेका छन्:

“उनी नयाँ सडकमा पुग्दथिन र कुनै पोशाक, घरबाट किनेका लगाफाटा बास्केटमा लिएर पेटीमा उभिन्थिन वा सिनेमाहलको सिढीमा उभिन्थिन । त्यसै मौकामा रिक्सालावाहरू उनलाई देखेर आइपुग्थे, भन्दै “कहाँ जाने हजुर? उनलाई रिक्सामा चढाएर उनको घर लैजानमा उनीहरू आनन्द मान्थे । उनी पनि उनीहरूसित गफ नर्ग खूब मन पराउँथिन” पृ. १

शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घर छाड्न भनेको प्रसङ्ग यस्तो छ :

“यसरी कोठामा थुनेर बस्ने तेरो आँट? हामीले तलाई स्वतन्त्र छोडेको त्यस्तै विग्रेकाहरूसित संगत गर्न? शिवराजले भन्यो “म तँलाई बस्नै दिन्न । यो घर भनेर तैले आउनै पर्दैन जा ! निस्की ! निस्कहाल् । “शिवराजले उसलाई समातेर ढोका बाहिर ल्यायो र यति जोडले घच्याइदियो कि ऊ भूइँमा पछारिन पुगी । निधारमा सानो चोट लाग्यो” । पृ ३

बाबुले घरनिकाला गरेपछि सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएकी निर्मलाले उसँग शरण माग्दाको प्रसङ्ग यस्तो छ :

“तपाँइ र म जुन होटेलबाट आज निस्केका थियौ त्यही बेला जुन दाही पालेको दुब्लो मान्छे देखेर म तर्सैकी थिए नि त्यो मेरो बाबु शिवराज थियो । तपाँइले चिन्नु भएन । मलाई तपाँइसित थुनिएर बसेको देखेर अहिले घरमा आएर जा घर बस्नु पर्दैन, जोसित बसेकी थिइस उसैसित जा भनेर निकाल्यो । मलाई शरण दिनु भएन भने मेरो जाने ठाउँ छैन । म कहाँ जाऊँ? उसले रुमाले आँसु पछ्दै भनी” । पृ ४

सदासुन्दरसँग शरण मान्न गई गर्भिणी बनेकी निर्मलालाई उसले सोही राती छोडेर गएपछि निर्मलाको अर्न्तमनलाई उपन्यासकारले यसरी उजागर गरेका छन :

“ऊ सोचन लागी यस्तो गैरजिम्मेवार मानिससित कोही पनि बस्न सक्तैनन् । म जस्ता कुमारी कति-कतिलाई बिगारे र छोड्यो होला । म पनि उसित सुत्न एउटै ओछ्यानमा किन राजी भएकी हुँला? उसले मलाई खालि प्रेमको स्वाड गरेको हो । उसले तिलोत्तमालाई नै प्रेम गरेको छ । उसले मलाई किन स्वास्नी बनाउँथ्यो - मैले यहाँबाट हिँडे पनि भयो । फेरि यस्ता दुश्चरित्रसित जीवनभर कसरी बस्न सकुँला ? म नआएकी भए नै हुने थियो नि । बाबु बाज्येसित सेखी गर्न आएकी” पृ ७

प्रेमिका तिलोत्तमा र सदासुन्दर मन्थली भेट भइसकेपछि विवाह गर्ने प्रसङ्गमा उपन्यासकार प्रत्यक्षदशी बनेर उनीहरूको संवादलाई यसरी व्यक्त गरेका छन्:

“तर त्यो परिणाम विवाह नै भनेर तपाँइले कसरी भन्नुभो? उसले भनिन ।”

यसको जवाफमा सदासुन्दरले भन्यो- “होइन तिलोत्तमा जी तपाईंले बुझ्नु भएन । निर्मला मेरी सहचारी हुन सक्तिनन् । उनलाई मैले शरण मात्र दिएको हुँ । त्यो विवाह होइन प्रेम नै हो । यसैले मैले विवाहको उच्चारण गरेको हुँ । पृ. २२

फुपू तिलोत्तमालाई विवाह गरी दोलखा बसेको सदासुन्दर पाँच वर्षमा एकरातको लागि घरमा आए पनि निर्मलाको यौन सन्तुष्टि पुरा नगरी फर्केपछि शेरखसँग यौन सम्बन्ध राखेकी निर्मलालाई उपन्यासकार द्रष्टा बनी आफ्नो सर्वदर्शिता यसरी देखाएका छन्:

“ऊ निर्मलासित कोठामा आयो । रातभरी ऊ निर्मलासित सुत्थो । विहानी पख सुटुक्क डेरामा गयो” पृ. ६०

पति आएको समयमा परपुरुष शेखरको सम्बन्धबाट दोस्रो छोरो सुमनलाई जन्म दिएको निर्मलालाई सदासुन्दरले छुट्याइदिँदाको प्रसङ्गलाई उपन्यासरकाले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

“उसले फेरि निर्मलासित गजिँदै भन्यो “आफुले भन्न नसकेर सुमनको सहायता लिएकी होइन ? तँलाई पहिले देखि छुट्टिने विचार थियो भन्ने मलाई थाहा थियो । आज देखि घरमा कठवार लगाउन मिस्त्री तिम्री सिकर्मी बोलाउन जाउ” । मिस्त्री सिकर्मी बोलाउन भनी गई । पृ. ९४

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले तृतीय पुरुष अन्तर्गत सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.५ उद्देश्य

मान्छेले कुनै उद्देश्य वा प्रयोजनविना कुनै पनि कार्य गर्दैन । हरेक सार्थक कार्यले आफुसँग एउटा उद्देश्य बोकेको हुन्छ । विना उद्देश्य गरिने कार्यको कुनै महत्त्व नै रहँदैन । साहित्यको सृजना गर्नुका पछाडि पनि स्रष्टाको निश्चित उद्देश्य रहने भएकाले साहित्य सृजना प्रयोजनहीन हुँदैन । पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यका विद्वान, समीक्षकहरूले शैक्षिक, धार्मिक, नैतिक तथा आनन्द प्राप्तिलाई साहित्यको प्रयोजन मानेको देखिन्छ । त्यसका साथै पूर्वीय साहित्यशास्त्रले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता चार किसिमका पुरुषार्थलाई साहित्यको प्रयोजन मानेको पाइन्छ । उपन्यास पनि कुनै न कुनै उद्देश्य पुरा गर्नका लागि लेखिएको

हुन्छ । यस सन्दर्भमा उपन्यासकारले आफ्नो कृतिद्वारा पाठकसमक्ष कस्तो सन्देश दिन चाहन्छ, उपन्यासको मुख्य समस्या के हो र लेखकले त्यसको समाधान कुन रूपमा गरेको छ, भन्ने जस्ता कुराहरू विचारणीय देखिन्छन् । उपन्यासको मूल प्रतिपाद्य विषय नै रचयिताको कृतिगत जीवन दर्शन हुने भएकाले त्यसैलाई उपन्यासको उद्देश्य भनिन्छ । आधुनिक उपन्यासको मुख्य उद्देश्य मानवीय जीवनका विविधपक्षलाई विश्वसनीय ढङ्गमा प्रस्तुत गर्नु रहेको देखिन्छ ।

दोसाँध पनि उद्देश्यपूर्ण उपन्यासका रूपमा देखापर्दछ । यसमा पाँचवटा उद्देश्य सशक्त वनेर आएका देखिन्छन् । पाश्चात्य संस्कृति अँगाल्न खोज्दा उत्पन्न सामाजिक संक्रमण वा परिवर्तनको यथार्थ तस्वीर खिच्नु र त्यस क्रममा पात्रहरूका मनोवैज्ञानिक पक्षलाई केलाउनु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

नेपाल पूर्वीय संस्कृतिले जगडिएको देश हो, जहाँ नैतिकता र अनुशासनमा विश्वास गरिन्छ, विवाह हुनुपूर्व शारीरिक सम्पर्क गर्नु पाप ठहरिन्छ र यदि त्यसो गरिएमा वैवाहिक सम्बन्धमा गाँसिनुपर्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ । यस्तो समाजका पढेलेखेका युवायुवतीहरू निर्मला, सदासुन्दर, तिलोत्तमा, मिस्त्री जस्ता पात्रहरू पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी यौन स्वतन्त्रतामा रमाउनु, त्यो नेपाली समाजमा पच्य नहुनु र सोही कारण युवायुवतीहरूको दाम्पत्य सम्बन्ध अन्योलमा परेको यथार्थ प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ साथै हाम्रो समाज पुरुषप्रधानताले गाँजिएको छ जहाँ एउटा पुरुषले बहुस्त्रीसँग यौन सम्बन्ध राख्दापनि ऊ चोखै रहने र उसको पारिवारिक सम्बन्ध पनि यथावतै रहने तर एउटी विवाहित महिला कुनै परपुरुषसँग सम्बन्ध राख्दा ऊ बिटुलो तथा जुठो भई आफ्नो वैवाहिक सम्बन्धबाटै विचलित बन्नुपर्ने यथार्थ प्रस्तुत गर्नु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । उपन्यासमा पढेलेखेका युवायुवतीहरू मध्ये होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई परस्त्रीसँग यौनक्रियामा रमाउने बाबुले देखी शारीरिक सम्पर्क गरेको सम्भेर उसैसँग जा भन्नु, सोहीकारण सदासुन्दरसँग शरण माग्न गएकी निर्मलाले उसैको गर्भधारण गर्नु तर त्यो युवकले श्रीमती स्वीकार नगरी पूर्व प्रेमीकाको खोजमा मन्थली जानुले पूर्वीय संस्कृति र त्यसमा पनि पुरुष प्रधान समाजलाई देखाउँछ । यसका साथै तिलोत्तमाले शिक्षक सदासुन्दरसँग रात बिताउपछि दाजुवाट घरनिकाला हुनुले पनि संस्कृतिगत संक्रमण अनि पुरुष प्रधान समाज इङ्गित गर्दछ । उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र निर्मलाले छोर्रो चारै वर्षको

भएपछि घरमाआएको पतिबाट पतित्व नपाई सोही समय परपुरुष शेखरको सम्बन्धबाट सन्तान जन्माउनु, सोही कारण पति सदासुन्दरले उसलाई घरमा कठवार लगाई छुट्याइदिनु अनि निर्मलाको दाम्पत्य सम्बन्ध अन्योलमा पर्नुले पाश्चात्य संस्कृत अँगाल्न खोज्दा उत्पन्न सामाजिक संक्रमण अनि पुरुष रोगी प्रवृत्तिलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । यस्तै पाश्चात्य संस्कृतिबाट प्रभावित शेखर अश्लील उपन्यासलेखी सरकारबाट निगरानीमा पर्नु, शेखरको वास्तविकता नबुझी स्कुल पढ्दा पढ्दै भागेकी मिस्त्री अन्त्यमा उसलाई छाडी निर्मलाको घरमा नोकर्नी बस्नु, रनेकी प्रेमीका गाजली रने जेल परेपछि सुमनसँग आउनु, स्वतन्त्रपूर्वक जीवन निर्वाह गरेकी उसले बुहारीको भूमिका निर्वाह गर्न नसकी अन्योलमा पर्नु यी सबै उदारहणहरूले पाश्चात्य संस्कृति अँगाल्न खोज्दा उत्पन्न सामाजिक संक्रमणलाई देखाएका छन् ।

उपन्यासमा नारीहरू पनि अहिले शिक्षित भई स्वतन्त्र जीवन बिताउन तर्फ केन्द्रित भएका छन् त्यसैले सदासुन्दरले उपेक्षा गरेकी निर्मलाले आफू पनि उसको विकल्पको रूपमा शेखरलाई पति मानेर जीवन बिताउने अभिलासा प्रकट गरेको देखाउनु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

यिनै यथार्थलाई उद्घाटन गर्ने क्रममा फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा निर्मला, सदासुन्दर, मनोजा, तिलोत्तमा र शेखर जस्ता पात्रको अर्न्तद्वन्द्वको विश्लेषण गर्नु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । व्यक्तिमा उत्पन्न कामशक्तिले उसलाई कहाँ कहाँ सम्म पुऱ्याउँछ भन्ने देखाउनका साथै उच्चता ग्रन्थिबाट ग्रसित व्यक्ति कसरी मनोरोगी बन्दछ भन्ने देखाउनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरीले पनि समान अधिकार पाउनुपर्ने र त्यसमा नारीहरू नै अग्रसर हुनुपर्ने देखाउनु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । यहाँ उपन्यासकारले निर्मला र तिलोत्तमालाई बाबु तथा दाजुले लखेट्दैमा त्यसै जान भन्दा अधिकार मागेर जान तर्फ प्रेरित गरेको पाइन्छ ।

यसरी समाजका विभिन्न लैङ्गिक तथा साँस्कृतिक संक्रमणहरूको यथार्थ तस्विर खिची पाठकलाई लैङ्गिक तथा समाज सापेक्ष संस्कृति ग्रहण गरेर सभ्य तथा स्वस्थ समाज निर्माणतर्फ केन्द्रित गर्नु दोस्राँध उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ

३.६ भाषाशैली

(क) भाषा

उपन्यासकराले उपन्यासको संरचना गर्दा वर्णित विषय र पात्रको स्थितिलाई ध्यानमा राखेर भाषाको विविध रूपको प्रयोग गरेको भेटिन्छ । उपन्यासमा भाषा सारा संरचनागत अवयवको सम्बन्धको माध्यम बन्दछ । (बराल र एटम् २०५६:५३) । यस उपन्यासकारका विचार तथा अनुभूतिलाई मूर्तता दिने काम भाषाले नै गरेको हुन्छ । उपन्यासमा जीवनजगतको यथार्थ अभिव्यक्ति हुने भएकाले गद्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा भाषाको प्रयोग मूलतः दुई किसिमबाट गरिएको हुन्छ । पहिलो किसिमको भाषा उपन्यासकार आफैले प्रयोग गरेको हुन्छ, यो लेखकीय स्तर अनुरूप बढी कलात्मक औपचारिक र मानक किसिमको हुन्छ । दोस्रो किसिमको भाषा पात्रहरूबीच भएको संवादमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसमा पात्रअनुसार फरक फरक किसिमको भाषाप्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्तो किसिमको भाषा अनौपचारिक र बोलचालमा आधारित हुन्छ ।

प्रस्तुत 'दोसाँध' सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक यथार्थको उदघाटन गर्ने उपन्यास भएकाले यसको भाषा यथार्थपरक रहेको छ । सामाजिक यथार्थका विभिन्न पक्षको चित्रण गर्ने सन्दर्भमा बुझ्न सक्ने सरल, सहज र सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ । उपन्यासमा शिक्षित र अशिक्षित दुवैखाले पात्रको प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले शिक्षित र बौद्धिक पात्रले प्रयोग गरेको भाषा विशिष्ट प्रकृतिको छ भने अशिक्षित पात्रले प्रयोग गरेको भाषा सामान्य प्रकारको छ । अझ बहुपात्रको प्रयोग गरिएको र संवाद संवादबाट तयार भएको उपन्यास भएकाले यसमा पात्रअनुसार विभिन्न किसिमको भाषा प्रयोग गरिएको छ । सर्वसाधारण दुवै खालका पाठकहरूले बुझ्नसक्ने बोलचालको भाषिक प्रयोग तर्फ उपन्यासकारको विशेष रुचि रहेको देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा प्रयुक्त शब्दहरू मौलिक र आगन्तुक दुवै स्रोतका रहेका छन् । यसमा प्रयुक्त मौलिक शब्दहरू नेपाली साहित्यमा अत्यधिक प्रचलनमा रहेका र नेपाली जनजिब्रोमा भिजिसकेका हुनाले तिनको प्रयोगले उपन्यासको भाषा सम्प्रेषणीय बनाईदिएको छ । त्यसैगरी उपन्यासमा प्रयुक्त विदेशी मूलका आगन्तुक शब्दहरू पनि नेपाली भाषा मै प्रचलनमा रहेकाले उपन्यासको भाषा दुर्बोध्य नभएर सहज बन्न पुगेको देखिन्छ । त्यस्तै

उपन्यासमा, पर्युक्त अनुकरणात्मक शब्द, भर्रा नेपाली शब्द र नेपाली उखान तुक्काको प्रयोगले भाषामा मिठास थपिदिएको छ । पाश्चात्य संस्कृति प्रभावित यस उपन्यासमा प्रचलित नेवारी शब्दको प्रयोगले स्थानीयताको रङ्ग भर्न र स्वभाविकताको सृष्टि गर्न उपन्यसकार सफल देखिन्छन् ।

आलोच्य उपन्यासको भाषिक प्रयोगमा ठाउँठाउँमा सहजता र दार्शनिक स्थिति समेत भेट्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रयोग गरिएका तत्सम शब्दहरू यसप्रकार छन् ।

तत्सम शब्द

मन (पृ २) हृदय (पृ ३) मनोभावना (पृ ४) शंङ्गा (पृ ५) आनन्द (पृ ६) पिता (पृ ७) मुख (पृ ७) कुमारी (पृ ७) उत्तेजित (पृ ८) रूप (पृ ९) आकाश (पृ १०) जन्म (पृ १३) भाव (पृ १६) अपरिचित (पृ १८) विशाल (पृ ३८) पूजा (पृ ३९) सर्वाङ्ग (पृ ४१) प्राण (पृ ४१) रोमाञ्च (पृ ४१) शरीर (पृ ४१) दया (पृ ४२) माया (पृ ४२) स्पर्श (पृ ४२) वर्षा (पृ ४४) मानवता (पृ ४६) सरस्वती (पृ ४८) उत्साह (पृ ५३) सफल (पृ ५३) मधुर (पृ ५५) कार्य (पृ ५७) भक्ति (पृ ५७) दृष्य (पृ ६१) सोचनिय (पृ ६१) शान्ति (पृ ६४) अवस्था (पृ ६४) देश (पृ ६४) ईर्ष्या (पृ ६६) विषय (पृ ६७) वादविवाद (पृ ६७) स्नान (पृ ६९) माता (पृ ६९) क्रोध (पृ ९३) मार्ग (पृ ९३) पापकर्म (पृ ९४)

यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न खालका आगन्तुक शब्दहरू प्रयुक्त भएका छन् र यस्ता आगन्तुक स्रोतका शब्दहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

आगन्तुक शब्द

अङ्ग्रेजी शब्द:

मोटर (पृ. १) बास्केट (पृ. १) बस (पृ. २) स्टप (पृ. २) मिनेट (पृ. २) होटेल (पृ. २) गेट (पृ. २) मास्टर (पृ. ३) सारी (पृ. ३) आइडिन (पृ. ४) टाइपिस्ट (पृ. १०) रिजर्भ (पृ. १०) अफिस (पृ. १०) डाक्टर (पृ. १३) पलङ्ग (पृ. १७) कोट (पृ. १८) स्कुल (पृ. १९) इन्स्पेक्टर (पृ. १९) एडभेञ्चरस (पृ. २०) dangerous (पृ. २०) प्रोफेसर (पृ. २६) कार्पेट (पृ. २९) फ्रेम (पृ. ३०) फोटो (पृ. ३०) सेट (पृ. ३४) ब्याण्ड (पृ. ३५) रेस्टुरा (पृ. ३८) वेटर (पृ. ३८) कम (पृ. ३८) हिक्की (पृ. ३९) गिलास (पृ. ३९) टेबुल (पृ. ३९) स्कच (पृ. ३९) ड्रिङ्क (

पृ. ३९) पुलिस (पृ. ४२) टर्चलाइट (पृ. ४३) अर्डर (पृ. ४४) वी.ए (पृ. ४४) एम.ए. (पृ. ४४) डी.एच लरेन्स (पृ. ४५) लेडी (पृ. ४५) टयाटर्लिज (पृ. ४५) लभर (पृ. ४५) म्यारीज (पृ. ४५) लम (पृ. ४५) नेकटाई (पृ. ४५) रेडियो (पृ. ४६) डेबिट (पृ. ४८) कपरफिल्ड (पृ. ४८) होस्टेल (पृ. ५४) फिल्मी (पृ. ५५) कफी (पृ. ६८) पिउन (पृ. ७१) नोटबुक (पृ. ७४) करेण्ट (पृ. ७५) म्यानेजर (पृ. ७६) प्रेस (पृ. ७६) रिपोर्ट (पृ. ७६) आइसक्रिम (पृ. ७७) ब्ल्याक (पृ. ७९) स्वीटर (पृ. ७९) मनी (पृ. ८२) ब्याग (पृ. ८२) कलेज (पृ. ८९) वी.एस्सी (पृ. ८९) रिजल्ट (पृ. ९५) आउट (पृ. ९५)

अरबी शब्द:

किताब (पृ. २) मालिक (पृ. ५) हालत (पृ. ८) जवाफ (पृ. ८) सलाम (पृ. ८) जवाफदेही (पृ. ८) कर्जा (पृ. १०) खतम (पृ. २०) सुब्बा (पृ. २४) फुर्सत (पृ. २६) बन्दुक (पृ. ३४) मगज (पृ. ४१) फाइदा (पृ. ४५) मुस्कान (पृ. ४९) मौका (पृ. ४९) माफ (पृ. ५२) इशारा (पृ. ६०) शिकार (पृ. ६५) बदला (पृ. ६९) सफर (पृ. ७०) इन्कार (पृ. ९४)

फारसी शब्द:

मेच (पृ. ३) कागज (पृ. ६) दाँत (पृ. १७) जिन्दगी (पृ. २२) ऐना (पृ. ३०) हिन्दुस्थान (पृ. ३७) बेहोस (पृ. ४२) बाहाना (पृ. ४८) जवानी (पृ. ५१) सरकारी (पृ. ५४) शायद (पृ. ६९) रुमाल (पृ. ७०) कमजोरी (पृ. ७४) जागिर (पृ. ७९) नोकर (पृ. ८३) वेईज्जती (पृ. ९०)

हिन्दी शब्द

विल्कुल (पृ. ३९) प्यार (पृ. ४९) ठण्डा (पृ. ७०) प्यारी (पृ. ८९) आदि ।

नेवारी शब्द

ढोका (पृ. ७) भ्याल (पृ. १७) वुईगल (पृ. ५५) पसल (पृ. ७२) आदि ।

उपर्युक्त विभिन्न स्रोतबाट आएका शब्दहरू प्रायः नेपाली जनजिब्रोमा भिजिसकेकाले कठिनाइको स्थिति नरहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले दोलखा मन्थलीको समाज देखाउन भर्रा नेपाली र शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त केही भर्रा शब्दहरू यसप्रकार रहेका छन् :

कसलाई (पृ. ८) सेलायो (पृ. ११) विँडी (पृ. १५) सूती (पृ. १६) कक्कड (पृ. १६) चिलिम (पृ. १६) हलो (पृ. १६) कोदालो (पृ. १६) भन्ठानेको (पृ. १६) तरुनी (पृ. १७) वरुनीहरू (पृ. १७) भाँठा (पृ. १७) विराम (पृ. १७) घराँ (पृ. १८) केन (पृ. १८) विखलबन्द (पृ. २४) लाठो (पृ. २४) नभन्देका (पृ. २४) लाइवरी (पृ. २५) छोकरी (पृ. ३५) उक्लिँदै (पृ. ४३) गुन्द्रुक (पृ. ५९) खुवाइवरी (पृ. ६०) निर्छला (पृ. ६५) अचेल (पृ. ६५) गुहे (पृ. ६६) बरा (पृ. ७५) पोइल (पृ. ८०) सातोपुत्लो (पृ. ८०) बित्यास (पृ. ८८) आदि ।

प्रस्तुत उपन्यसमा कोइरालाले सहर र गाउँ दुवै परिवेशलाई समेटेको र भाषा पनि सोही अनुसार प्रयोग गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा पाश्चात्य संस्कृति प्रभावित काठमाडौँका सहरीमा शिक्षित पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा अङ्ग्रेजी शब्दको बाहुल्यता देखिन्छ भने दोलखा तथा मन्थलीका ग्रामीण अशिक्षित पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा भर्रा शब्दहरूको प्रयोगबढी देखिन्छ । ती उदाहरणलाई यस प्रकार देखाउन सकिन्छ:

शिक्षित:

- “मलाई गाउँको वातावरणले एडभेञ्चरस बनाई दिएको छ (पृ. २०)
- म एक आबारा डेविड कपरपिल्ड भै भएको छु” (पृ. ४८)
- मैले भन प्रमोशन गरिदिउँला भनेको थिए” (पृ. ७६)

अशिक्षित:

- “गोठालाहरू त भन्थे-तम्रो घराँ पाहुना आएको छ । म त केन ठट्टा गर्छन ठिटाहरू भन्ठानेको” (पृ. १९)

-हामीले पठाका । राती गोठाँ बस्यो । आएर के विराम गरेका थापाए लाठाले चुटेर खाँदैनाँ र ? (पृ. १७)

प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले भाषालाई परिष्कार गर्न काम गरेका छैनन् । यथार्थमा आधारित भएर लेखिएको उपन्यास भएकाले भाषालाई पनि परिष्कार नगरिएको हुन सक्छ । उपन्यासमा ह्रस्व दीर्घका त्रुटीहरू प्रयाप्त भेटिन्छन् । यहाँ शिक्षित वर्गबाट कवितात्मक र हृदय संवेध भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ, भने अशिक्षित पात्रहरूबाट ठाडो किसिमको भाषा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस्तै उपन्यासमा वैदिक पात्रले दार्शनिक आलङ्कारिक वाक्यको प्रयोग गरेको देखिन्छ, भने साधारण पात्रले भरा खालका आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

बौद्धिक:

- प्रेमको मामिलामा मास्टरी काम लाग्दैन (पृ. २३)
- पढेकाहरूमा बडप्पनको अभाव एउटा महान कमजोरी हो (पृ. ४४)
- मेरो जीवन सिद्धान्त छ, मानवता र राष्ट्रको भलाई (पृ. ४६)

साधारण:

“तिमी बसेर हाम्रो हलो-कोदालोको काम रोकिने हो र ? (पृ. १६)

आख्यानात्मक कृतिमा कृतिकारले विशिष्ट भाषिक प्रभाव सिर्जना गर्न र भाषालाई आलङ्कारिक बनाउन कहींकहीं स्थापित व्याकरणिक नियम र प्रचलित पदक्रम (कर्ता, कर्म र क्रिया)लाई अतिक्रमण गरेको हुन्छ । व्याकरणिक धारा, इकाइ र प्रचलित पदक्रममा हुने अतिक्रमणलाई विचलन भनिन्छ । दोसाँध उपन्यासमा भाषिक विचलन प्रशस्त मात्रामा गरिएको छ । यसले उपन्यासलाई आलङ्कारिक बनाउन मद्दत पुऱ्याएको छ । त्यस्ता भाषिक (व्याकरणिक) विचलनका केही उदाहरण यसरी देखाइन्छ । जस्तै:

- उसको आफ्नो जीवनको बाटो छ मेरो आफ्नै सोझो बाटो” (पृ. ११)
- त्यो उपन्यास थियो ‘बगरे’ (पृ. ३३)
- पास गरेर आउँदै छु बनारसबाट” (पृ. ४४)
- यो फोटो कृपा गरी बाकसमा राख्नुहोस् मेरा लागि (पृ. ५२)

यसरी भाषामा कवितात्मक सौन्दर्य र साङ्गीतिकताको सृष्टि गरी उपन्यासलाई कलात्मक बनाउन उपन्यासकारले भाषामा विचलने ल्याएको पाइन्छ ।

यस्तै प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त अनुकरणात्मक शब्द, उखानतुक्का, गीत तथा वाक्यमा निपातको प्रयोगले भाषा सरस र आकर्षण बन्त पुगेको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएका अनुकरणात्मक शब्द, उखान तुक्काहरू, गीत तथा निपातयुक्त वाक्यहरूको नमुना यहाँ यसरी देखाउन सकिन्छ :

अनुकरणात्मक शब्द:

छक्क (पृ. ७) चालचुल (पृ. ७) भमभम (पृ. १५) थचक्क (पृ. २४) रङ्गीचङ्गी (पृ. २५) खुलुलुलु (पृ. २८) निर्धक्क (पृ. ३९) खुलम्खुल्ला (पृ. ३९) सरासर (पृ. ४०) भयारभुर (पृ. ४०) क्वारक्वाती, खिस्स (पृ. ४५) खुर (पृ. ४६) हतपत (पृ. ४७) उकुसमुकुस (पृ. ५०) भिलिमिली (पृ. ५५) तिरमिर (पृ. ५५) पिलपिल (पृ. ७०) चटक्क (पृ. ७०) फतफत (पृ. ७५) पुर्लुक्क (पृ. ८०) जुरुक्क (पृ. ९४) आदि ।

उखान तुक्काहरू

- आकाशको फल आँखा तरी मर (पृ. १०)
- मरेपछि डुमै राजा (पृ. ५६)
- के खोज्छस काना आँखो (पृ. ६८)
- के निहुँ पाउँ कनिका बुक्याउँ (पृ. ९४)

हिन्दी गीत

- तुम नरहोगे सनम हम न रहेगे सनम पर तेरा मेरा प्यार अमर होगा” (पृ. ९०)

निपातको प्रयोग भएका केही वाक्यको नमुना:

- तिमीलाई भेट्न चाहन्थे तर किन भेट हुन्थ्यो र ? (पृ. १०)
- आफ्नो एउटा छोरो त्यसरी कहाँ हिँड्यो - गाउँ जान्छु भनेर विदेश तिर पो लाग्यो कि? (पृ. १२)
- चिनजान थिएन अहिले पो चिन्यौँ (पृ. १८)

- सदासुन्दर त्यसो भए गाउँ सुधार गर्न पो हिँडेछ, कस्तो सनकी (पृ. २९)
- तिम्रो विहे कहिले होला खै? भोज कहिले खान पाउँला ? (पृ. ३५)

समग्रमा भन्नुपर्दा दोसाँध उपन्यासमा प्रयुक्त मौलिक र आगन्तुक दुवै प्रकारका शब्दहरू घुलमिल भएर आएका छन् । जसमध्ये आगन्तुक अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोगमा उपन्यासकारको विशेष रुचि देखिन्छ । पात्रको स्तर, मनस्थिति तथा परिवेश अनुसार भाषा प्रयोग गर्नमा उपन्यासकार सफल देखिन्छन् । उपन्यासमा कहीकतै ह्रस्व-दीर्घगत, त्रुटी देखिए पनि विभिन्न किसिमका भाषिक चयनले भाषालाई अर्थपूर्ण बनाएर भावप्रकाशन गर्नमा सहयोग पुगेको देखिन्छ ।

(ख) शैली

दोसाँध उपन्यासको कथावस्तुलाई वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीमा प्रवाहित गराइएको छ भने वर्णनात्मकताभिन्न पात्रको मनोविश्लेषण पाइन्छ । यस्तै कथनपद्धति वा दृष्टिबिन्दुको कोणबाट यसमा तृतीय पुरुष शैलीको प्रयोग गरिएको छ । निर्मलाको अतीतलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा उपन्यासको प्रारम्भमा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस शोत्रपत्रमा दृष्टिबिन्दु, प्रतीक प्रयोग तथा गति र लयले पनि शैलीलाई नै प्रस्ट्याएको हुँदा त्यसमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

प्रतीक प्रयोग

प्रस्तुत दोसाँध उपन्यास प्रतीकात्मक उपन्यास नभए तापनि सान्दर्भिक प्रतीकहरूको प्रयोग गरेर घटना र क्रियाकलापलाई अभिव्यञ्जनात्मक सामाश्र्य प्रदान गरिएको छ । यसमा पात्रले गरेका क्रियाकलापमा प्रतीकात्मकता भेटिन्छ । यौवनावस्थामा प्रवेश गरेकी निर्मला सिनेमा हेर्न जाँदा बाकसमा लुगाफाटा लिई जानु, घर फर्किदा रिक्सावालालाई भाडाभन्दा बढी पैसा दिनु, शिक्षक सदासुन्दरसँग चिया पिउन होटेलको बन्द कोठामा पुग्नु, बाबुले घर छाड्न भन्दैमा शरण माग्नु सदासुन्दरको घरमा गई घण्टी बजाउनुले निर्मलामा रहेको यौन तृष्णालाई जनाउँछ यी सबै क्रियाकलाप यौनको प्रतीकात्मक अभिव्यञ्जना स्वरूप आएका छन् । त्यस्तै सदासुन्दरको गर्भधारण गरी छोरो जन्माएपछि पतिको सामिप्यताबाट टाढा रहेकी निर्मलाले सपनामा अश्लील उपन्यासको लेखक शेखरको फोटो देखी निदाएको

छोरालाई फोटो सम्झी च्याप्नु, शेखरले भगाउने कुरा गरेपछि घरमा आई निदाएको छोरालाई 'चुम्बन गर्नु' र दुध चुसाउनु पनि अतृप्त यौनेच्छाको प्रतिक हो । त्यस्तै निर्मलालाई गर्भिणी बनाई प्रेमिका तिलोत्तमाको खोजमा मन्थली गएको सदासुन्दरले तिलोत्तमासँग विहेको प्रस्ताव राख्नु अनि उसको खुसीको लागि पैत्रिक सम्पत्ति खर्च गर्नुले अतृप्त यौनेच्छालाई देखाउँछ साथै उसले पूर्खेउली थलो दोलखामा खोलेको स्कुललाई परिवर्तन तथा उज्वलताको प्रतिक हो । त्यस्तै सानैमा बाबु आमा गुमाएको शेखर आफ्नो प्रिय मित्रकै विरुद्धमा उत्रनु कुण्ठित मानसिकता तथा परपीडक अचेतनको प्रतीक हो भने उसको अश्लील उपन्यास 'बगरे' अतृप्त यौनेच्छाको प्रतीक हो । यसै शेखरले आँफूलाई 'पानी सुकेको खोला'सँग तुलना गर्नु निराशावादी सोचको प्रतिक हो भने छोरा र श्रीमतीबाट विच्छेदीत उसले आफ्नो कमजोरी 'नोटबुक' मा लेख्नु पश्चातापको प्रतिक हो । यस्तै सदासुन्दरलाई मन पराए पनि वेवास्तामा परेर निराश बनेकी मनोजाले भनेजस्तो पति पाइन भनी धरहराबाट हाम फाल्न खोज्नु कुण्ठित मानसिकताको प्रतीक हो । यस्तै अन्य विभिन्न वस्तु तथा व्यक्ति पनि प्रतीकात्मकता स्वरूप आएका छन् । काठमाडौँका युवतीहरूले रेष्टुरामा बसी पिएको 'रक्सी' बिलासिताको प्रतिक हो । तिलोत्तमाका साँहिलाबाबुको घरमा पालेको 'कुकुर' सुरक्षाको प्रतीक हो । तिलोत्तमा मर्न गएको बोक्सी थुम्को त्रास तथा शून्यवादी सोचको प्रतीक हो भने त्यसलाई छोडी स्कुल खोल्नु अस्तिव तथा परिवर्तनको प्रतीक हो । त्यस्तै सदासुन्दर र तिलोत्तमा भेट भई विच्छेदित् सम्बन्धको मिलन भएको 'रुखको छहारी' शीतलता तथा शान्तिको प्रतीक हो । तिनीहरू दुई बीच मन्दिरमा लगाएको 'माला' बन्धनको प्रतीक हो, दोलखामा स्कुल खोली बन्धनमा परेको सदासुन्दरले आँफूलाई तामाकोशीको छालमा पुन्याउनु उत्तेजनाको प्रतीक हो ।

प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रको नामाकरणमा पनि प्रतीकात्मकता पाइन्छ । पूर्वीय संस्कार अनुसार निर्मलाको अर्थ स्वच्छ भन्ने हुन्छ तर यस उपन्यासकी नायिका निर्मला बहुपुरुषसँग सम्बन्ध राखेकाले सो संस्कार अनुरूप अस्वच्छ देखिन्छ । त्यस्तै सदासुन्दरको नामाकरणमा पनि प्रतीकात्मकता भेटिन्छ । स्नातकोत्तरसम्मको शिक्षा लिएको सदासुन्दरले बाबु आमाको आकांक्षालाई कुण्ठित गरी स्त्रीहरूसँग यौन स्वतन्त्रतामा रमाउनु अनि गर्भिणी बनाएकी युवतीलाई छोडी प्रेमिकाको खोजमा मन्थली जानुले उसको नियती नाममा जस्तो सदासुन्दर देखिदैन । यस्तै अन्य पात्रहरूमा कृष्णलालले छोराले अलपत्र पारेकी युवतीलाई सहजै बुहारी स्वीकार गरी छोरीलाई जस्तै माया गरेकाले उनी आदशको प्रतिक हुन भने उनकी श्रीमती

मायावतीले बुहारीलाई छोरीको व्यवहार गरी पतिवियोगमा परेकी निर्मलालाई सान्त्वना दिएकाले मायावती ममताकी प्रतीक हुन् । त्यस्तै सानैमा बुहारी गुमाई नातिनीको स्याहार सुसार गरेकी सत्यवतीले निर्मलालाई छोरोले घरनिकाला गर्दा आँसु पुछेको “सारीको फूर्को” कारुणिकताको प्रतिक हो भने सत्यवती कोमल मानकसिताको प्रतिक हुन् । यस्तै आँफु यौन क्रिडामा रमाई रक्सी सेवन गर्ने शिवराजले घरमा छोरी र बहिनीलाई नैतिकताको वकालन गर्नु रुढिग्रस्त विकृत मानसिकताको प्रतीक हो । यस्तै अन्य पात्रहरूमा डाक्टर त्यागको र प्रहरी कठोरताको प्रतीक हुन । शेखरको साथबाट प्रहरीले लगी सडके जीवन बिताएको सुमन पछि निर्मलाको जीवनको सहारा बनेकोले ऊ परिवर्तित मानसिकताको प्रतीक हो । त्यस्तै रनेसँग प्रेम गरेकी गाजली ऊ जेल परेपछि सुमनसँग विहे गर्नु अवसरवादी मानसिकताको प्रतिक हो । निर्मला श्रीपञ्चमीमा सरस्वती मन्दिरमा जानु ज्ञान तथा आस्थाको प्रतीक हो । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रको क्रियाकलपामा प्रतिकारमकता भेटिन्छ । यसमा आएका केही उदाहरणहरू यस्ता छन्:

“यस्तै बेला ऊ विउँभी । सास जोडले चलिरहेको थियो । उसले बच्चालाई छातीमा कसेर थिचिरहेकी थिई । जसरी उसले सपनामा फोटोलाई समातिराखेकी थिई” पृ. ३० ।

सिंगारपटार गरेर निर्मला घाममा सुताएको छोरालाई हेर्न भनी हिँडी उ निदाएको छोरालाई निदाबस्थामै दुध चुसाउन लागी” पृ. ३६ ।

यी उदाहरणहरूले निर्मलाको अचेतनमा रहेको अतृप्त यौनेच्छलाई दर्शाएका छन् ।

चौथो परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष

शंङ्कर कोइरालाको दोसाँध (२०२७) एक महत्वपूर्ण सामाजिक विषयवस्तुलाई समेटेको मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । यस उपन्यासले मूलतः काठमाडौंको सहरी क्षेत्रमा पढेलेखेका युवायुवतीहरूमा देखिएको प्रेम, रोमान्स, तडकभडकको चित्रण गर्नाका साथै विशेषतः शिक्षित युवायुवतीहरूले पाश्चात्य संस्कृति अनुरूप अँगालेको यौन स्वतन्त्रता त्यसले नेपाली समाजमा ल्याएको पारिवारिक द्वन्द्व र युवतीहरूको आफ्ठ्यारो परिस्थितिका साथै उनीहरूको अन्योलपूर्ण दाम्पत्य सम्बन्धलाई देखाएको छ । सोही क्रममा युवायुवतीहरूको कामेच्छायुक्त क्रियाकलापलाई उपन्यासमा जोडदारको साथ प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाहेक पञ्चायतकालीन परिवेश तथा ग्रामीण शैक्षिक विस्तारलाई पनि उपन्यासले भिनो रूपमा समेटेको छ ।

दोसाँध उपन्यास मभौला आयाम भएको उपन्यास हो । स्पष्ट रूपमा परिच्छेद विभाजन नगरे पनि कथावस्तुका आधारमा तीन भागमा समेटिएको उपन्यासको कथावस्तुमा शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घरमा आई कुटपिट गरी घरनिकाला गरेको प्रसङ्गबाट सुरु भई परपुरुषसँगको सम्बन्धबाट दोस्रो सन्तान जन्माएकी निर्मलालाई पति सदासुन्दरले घरमा कठवार लगाई छुट्याएर आफूतर्फको छोरो लिई दोलखा गएको प्रसङ्गसम्मका कथावस्तुले औपन्यासिक संरचना प्रदान गरेको देखिन्छ ।

दोसाँध उपन्यास धेरै पात्रहरूको समावेश गरिएको उपन्यास हो । यसमा समावेश भएका पात्रहरूलाई लैङ्गिक दृष्टिले हेर्दा पुरुष भन्दा महिलाको सङ्ख्या बढी देखिन्छ । यसमा पात्रहरूले गरेका कार्यका आधारमा निर्मला सदासुन्दर र शेखर प्रमुख भूमिकामा देखिन्छन् भने तिलोत्तमा, मनोजा, शिवराज, सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, सुमन, नवीन र मिस्त्री सहायक र अन्य गौण भूमिकामा देखिन्छन् । उपन्यासका पात्रहरूलाई प्रवृत्तिका आधारमा हेर्दा शेखर र शिवराज प्रतिकूल प्रवृत्तिका देखिन्छन् भने अन्य सबै अनुकूल देखिन्छन् । त्यस्तै स्वभावका आधारमा शेखर, कृष्णलाल र सुमन गतिशील पात्रका रूपमा देखिन्छन् भने अन्य सबै गतिहीन स्वभावका देखिन्छन् । त्यस्तै जीवन चेतनाका आधारमा हेर्दा सदासुन्दर,

तिलोत्तमा, मनोजा, मिस्त्री जस्ता पात्र व्यक्तिगत देखिन्छन् भने सत्यवती, मायावती, कृष्णलाल, डाक्टर, प्रहरी जस्ता पात्र वर्गगत देखिन्छन् । त्यस्तै उपन्यासका पात्रहरूको प्रस्तुतीकरण हेर्दा धेरै जसो पात्र मञ्चीय देखिन्छन् भने न्यून मात्रामा नेपथ्यीय पात्र देखिन्छन् । यसरी उपन्यासका समग्र पात्रहरूलाई नियाल्दा मञ्चीय पात्र बढ्छन् भने अन्य पात्र मुक्त छन् । उपन्यासमा समावेश भएका सबै पात्रहरूका माध्यमबाट पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गर्दा उत्पन्न सामाजिक संक्रमणको यथार्थतस्वर खिचन र सोही क्रममा पात्रका मानसिक उतारचढाव अनि कामेच्छाद्वारा सञ्चालित पात्रका क्रियाकलापहरू प्रस्तुत गर्न उपन्यासकार सफल देखिन्छन् ।

काठमाडौंको सहरी क्षेत्रमा पढेलेखेका युवायुवतीहरूमा देखिएको तडकभडके प्रेम, रोमान्स साथै विशेषतः शिक्षित युवायुवतीहरूमा देखिएको यौन स्वतन्त्रता त्यसले नेपाली समाजमा ल्याएको पारिवारिक द्वन्द्व र नारीहरूको अपठ्यारो परिस्थितिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको **दोसाँध** उपन्यासको कार्यस्थल मुख्यतः काठमाडौं उपत्यका नै हो । त्यसमा पनि शिक्षक सदासुन्दरसँग होटेलको बन्द कोठामा बसेकी निर्मलालाई बाबु शिवराजले देखी घर छाड्न भनेपछि सदासुन्दरसँग शरण माग्न गेली निर्मलाले उसैको गर्भधारण गरेदेखि प्रारम्भ भएको यस उपन्यासको कथावस्तुको अन्त्य पनि सदासुन्दरको घरमा भएकाले यसको मुख्य कार्यपीठिका काठमाडौंमा रहेको सदासुन्दरको घर नै हो । यसका अतिरिक्त निर्मलाले गाडी कुरेको स्थान, नयाँ सडकको गेट अगाडिको बस स्टप, ऊ श्रीपञ्चमीमा पूजा गएको ठाउँ सरस्वती स्थान निर्मलाको जेठो छोरो नवीनले अध्ययन गरेको त्रिचन्द्र कलेज, मनोजाको घर डिल्लीबजार, शेखरले मिस्त्रीलाई भगाई ल्याएको स्थान गोकर्ण र यस्तै अन्य स्थान नखबुजेल, इन्द्रचोक, पशुपति, रानीपोखरी, बौद्ध, बाग्मती र खरिपाटीले पनि काठमाडौंकै परिवेशलाई देखाउँछन् । यी बाहेक दोलखा, मन्थलीतर्फको प्राकृतिक रमणीयता, गोठालाहरूको रहनसहन, पनौती बनेपाका स्थानीय परिवेशलाई पनि उपन्यासले समेटेको छ । यी सबै स्थानहरूले पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी समायोजन हुन नसकेका युवायुवतीहरूको यथार्थतालाई देखाएका छन् । यसरी हेर्दा उपन्यासको बाह्य परिवेश व्यापक हुनाका साथै उपन्यासको आन्तरिक वातावरण कारुणिक देखिन्छ ।

दोसाँध उपन्यासमा बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यसमा भएका सम्पूर्ण घटना क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर स्वयम् उपन्यासकारले वर्णन गरेका छन् । कुनै

एउटा पात्रमा केन्द्रित नभई सबै घटना, क्रियाकलाप, संवाद तथा कुनै पात्रमा देखिएका मानसिक उथलपुथल समेत उपन्यास भन्दा बाहिरै बसी कथयिताले वर्णन गरेकाले तथा पात्रमार्फत वर्णन हुन गएको छ ।

पाश्चात्य संस्कृति अँगाल्न खोज्दा उत्पन्न सामाजिक सङ्क्रमण वा परिवर्तन यथार्थ तस्विर खिच्नु र त्यस क्रममा पात्रका मनोवैज्ञानिक पक्षहरूलाई केलाउनु दोसाँध उपन्यासको मुख्य उद्देश्य देखिन्छ । यसमा कोइरालाले पूर्वीय र पाश्चात्य बीचको सङ्क्रमणलाई पात्रहरूका माध्यमबाट दसाई उनीहरू फ्रायडको कामशक्तिद्वारा सञ्चालित भएको देखाएका छन् । पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी युवतीहरू विचलित बन्नुमा एकातिर पूर्वीय संस्कृति र अर्कोतर्फ पुरुषप्रधान नेपाली समाज जिम्मेवार रहेको देखिन्छ । त्यसैले यस उपन्यासमा उपन्यासकारले लैङ्गिक समानता अनि समाज अनुसारको संस्कृति ग्रहण गर्नतर्फ पाठकलाई ध्यानाकर्षण गराएको देखिन्छ ।

दोसाँध सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक यथार्थको उद्घाटन गर्ने उपन्यास भएकाले यसको भाषा यथार्थपरक रहेको छ । सामाजिक यथार्थका विभिन्न पक्षको चित्रण गर्ने सन्दर्भमा बुझ्न सक्ने सरल, सहज र सरस तथा सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ । बैदिक र सर्वसाधारण दुवै खालका पाठकले बुझ्न सक्ने बोलचालको भाषिक प्रयोगतर्फ उपन्यासकारको विशेष रुचि रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा मौलिक र आगन्तुक सबै स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । यसमा आएका मौलिक शब्दहरू नेपाली साहित्यमा अत्यधिक प्रचलनमा रहेका र नेपाली जनजिब्रोमा भिजिसकेकाले तिनको प्रयोगले उपन्यासमा भाषालाई सम्प्रेषणीय बनाइदिएको छ । त्यसैगरी उपन्यासमा प्रयुक्त विदेशी मूलका आगन्तुक शब्दहरू पनि नेपाली भाषामै प्रचलनमा रहेकाले उपन्यासको भाषा दुर्बोध्य नभएर सहज बन्न पुगेको देखिन्छ । त्यस्तै उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्द, भर्ना नेपाली शब्द र उखान टुक्काको प्रयोगले भाषामा मिठास थपेको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका निपात र विचलनयुक्त शब्दले पनि भाषामा माधुर्य थपेको पाइन्छ । समग्रमा कोइरालाको दोसाँध उपन्यास भाषिक प्रयोगका दृष्टिले सफल देखिन्छ ।

दोसाँध प्रतीकात्मक उपन्यास नभए तापनि सान्दर्भिक प्रतीकहरूको प्रयोग गरेर घटना र क्रियाकलापलाई अभिव्यञ्जनात्मक सामर्थ्य प्रदान गरिएको छ । यसमा आएका सबैजसो प्रतीक यौनसँग सम्बन्धित देखिन्छ ।

समग्रमा सामाजिक यथार्थवादी तथा मनोवैज्ञानिक उपन्यास **दोसाँध** एक घटनाप्रधान उपन्यासका रूपमा देखापर्दछ । पाश्चात्य संस्कृति ग्रहण गरी यौनस्वतन्त्रतामा रमाएका नेपाली समाजका युवायुवतीहरू मध्ये युवतीहरूको दुर्घटित तथा अन्योलपूर्ण दाम्पत्य सम्बन्धलाई प्रमुखताका साथ चित्रण गरेको यस उपन्यासको कथानकीय विन्यास रैखिक भइकन पनि व्यतिक्रमिक रूपमा अगाडि बढेको देखिन्छ । निर्मलाको जीवन कथामा आधारित यस उपन्यासमा मनोजा र मिस्त्रीको कथानक पनि समावेश भएको र त्यसमा एउटा कथानक अगाडि बढेको बेला पून अर्को कथानकको आगमन हुनु अनि सोही क्रममा पात्रका पूर्व स्मरणलाई पनि समावेश गरिएको हुँदा यसको मूल कथानक सुक्ष्म रूपमा श्रृङ्खलित बनेको पाइन्छ । नेपाली समाज पूर्वीय संस्कृतिले जगडिएको र त्यसमा पनि पुरुष प्रधानताले गाजिएको मुलुक हो । यस्तो समाजका युवतीहरूले यौन स्वतन्त्रतालाई अँगाल्न खोज्दा कस्तो नियती भोग्नुपर्छ भन्ने देखाउने यस उपन्यासमा नारीहरूको प्रधानता देखिन्छ । नारीहरूको वैवाहिक जीवन सहज नहुनुमा एकातिर उनीहरूको कामातुरता अनि अर्को तर्फ पुरुषहरूको पुरुषत्ववादी प्रवृत्ति मुख्य कारक भएको कुरा उपन्यासकारले दर्शाएका छन् । यही क्रममा फ्रायडको कामशक्तिद्वारा सञ्चालित युवतीहरूको आन्तरिक पक्षको चित्रण पनि उपन्यासले गरेको देखिन्छ । तृतीयपुरुष अन्तर्गत सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको यस उपन्यासको भाषा, सरल, सहज र यथार्थपरक देखिन्छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले पूर्वदीप्तिका साथै संवाद माध्यमबाट उपन्यासलाई अगाडि बढाएर शैलीगत नवीनता ल्याउन खोजेको देखिन्छ । उपर्युक्त आधारमा शङ्कर कोइरालाको सामाजिक यथार्थवादी तथा मनोवैज्ञानिक उपन्यास **दोसाँध** विधाताावक दृष्टिले सफल उपन्यास र कोइराला सफल उपन्यासकारका रूपमा स्थापित देखिन्छन् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

खवास, केशरबहादुर, शङ्कर कोइरालाको जीवनी व्यक्तित्व र कृतिवको अध्ययन
अप्रकाशित शोधग्रन्थ, त्रि.वि., कीर्तिपुर: ने.के.वि २०५५ ।

थापा, हिमांशु, साहित्य परिचय, ते.सं., कामाठाडौं: साभा प्रकाशन, २०४७ ।

पन्त, रामप्रसाद (सम्पा.), शङ्कर कोइराला कृति अनुशीलन, काठमाडौं: दायित्व वाङ्मय
प्रतिष्ठान, २०५८ ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, ते.सं. काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
२०५२ ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, ते.सं., ललितपुर:
साभा प्रकाशन, २०६६ ।

भट्टराई, तुलसी, “उपन्यासकार शङ्कर कोइराला: एक शब्दचित्र” नेपाली वाणी साप्ताहिक
२०५४ भाद्र ५ गते बिहवार, पृ. ४- ६ ।

भट्टराई, राधाकृष्ण, खैरिनीघाट उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित शोधग्रन्थ त्रि.वि.,
कीर्तिपुर: ने.के.वि, २०६१ ।

राई, इन्द्रबहादुर, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, दो.सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
२०५० ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, नेपाली उपन्यासको इतिहास, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान,
२०६९ ।

शर्मा, मोहनराज, समकालीन समालोचना: सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. २०५५ ।

शर्मा, मोहनराज, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, ते.सं.,
काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६७ ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०६०), सम्पा. नेपाली कथा भाग ४, दो.सं., ललितपुर: साभा प्रकाश ।

सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, प.सं., वाराणसी: भूमिका प्रकाशन
(२०५३) ।